

ФЕДІР ДУДКО

Дівова

ОЦАЙДУШНИХ

ДНІВ

**Herausgegeben mit Genehmigung der M.-Reg. Deutschland.
Nachrichtenkontrolle August 46**

ФЕДІР ДУДКО

ДІВЧАТА

ОЧАЙДУШНИХ ДНІВ

1 9 4 8
АВІСБУРГ

Всі авторські права застережені

НАД ДНІПРОМ

Роки мого життя — як розпатлані хмари в осінньому небі. Біжать у холодну безвість і все далі відносять мене від соняшних днів колишнього пережитого.

Не знаю — може тільки через похмурість теперішнього видаються мені дні минулого такими ясними і може там нічого яскравого ніколи й не було. Може. Але я ввесь лину думками до нього і, як мрію, дорогу мрію, ношу в своїй душі бажання пережити один хоч би день із тої низки колишніх соняшних казок, що променистою ясністю дивляться ззаду на мене.

Один хоч би день.

* * *

— Роби так, як я тобі сказала, — говорить Маруся, — і хай тебе ніщо більше не турбує. Про все вже подбаю я сама. Чув? Ах, Боже ти милий — та кажу ж тобі!

І, враз замовкнувши, пильно прислухується, круто повертає коня і рвучко простягає мені руку.

Ледве встигаю доторкнутися вустами її рукавички і вже бачу, як вона, в'ючись і крутячись поміж стовбурами дерев, зникає в темній глибині лісу.

Непорушно стою на місці. Потім притягаю до себе галузку куща, за яку вона трималася рукою, і цілую трохи прим'яте її листя.

Я повинен зараз іти і про все, що почув від Марусі, повідомити Остапа, Антона й Грицька, що вже давно чекають на мене в своїй криївці. Але ж чи сила покинути те місце, де ще стоїть у повітрі її віддих, де в шепоті листя — відгомін її слів, де на оксамитах зеленої трави — свіжі сліди Марусиних ніг.

Стою. Потім сильно втягаю в себе густий запах ялиці, вихожу з хащів і простую до берега. Розгортаю руками зелений кущ верболозу й сідаю.

Великий револьвер муляє мені в кишені. Виймаю його і кладу коло себе на спорохнявілому пні.

Просто перед моїми очима блискають межі галуззям широкі води Дніпра, і я пожадливо втоплюю очі в їх соняшне мерехтіння.

Хм, це справді — жити на своїй прадідівській землі, бачити перед собою вільний простір великої рідної ріки і ховатися від людських очей, сидячи, мов той загнаний борсук, у диких хащах і чорних пущах! А все тільки тому, що ти хочеш бути вірним сином свого закуто го в кайдани народу.

І, мов відгук на ці думки, чую у вухах останні Марусині слова:

— „Про все вже подбаю я сама — хай тебе ніщо не турбує!“

Щось приємно обвіває мою душу і родить у ній певність і силу.

— І подбає! І зробить! Хотів би я бачити того, хто справився б із цим, усім ліпше й спритніше, як вона! Ану-но покажіть мені такого!

Збоку, в сизій далечині, неясними цятками розкинених будов і блискучих золотих копул розлігся Київ на горах. Я пильно вдивляюся в нього.

Там, у палатах недавнього московського намісника й царського сатрапа, сидить тепер український гетьман. Але залізні когорти німців, що тримають його в золотому полоні, облягли весь край і під їх крилом російське золотопогонне офіцерство розправляється з народом так, як із бандою спійманих харцизів і конокрадів.

Я дивлюся на далеку сизину київських гір, на зелені береги, серед яких блискучою дорогою тихо пливуть сонні води старого Дніпра — і вся історія мого народу, широка, як лоно Дніпрове, і довга, як ця блискуча його дорога, пливе перед моїми очима з високим Києвом над зеленими луками, з якого завжди споглядало на широкі простори мого рідного краю пильне око чужого володаря.

Мені стає сумно й боляче — і я низько схиляю голову. Аме вмить підіймаю її і прислухуюся.

Десь на Дніпрі чути плескіт.

Вдивляюся з-поза хащів і бачу, як серединою ріки, гостро розтинаючи води, біжить білий, гордий, як лебідь, пароплав. Легке тремтіння повітря над похилим димарем, широкий поклад із залізними поруччями — і на покладі сірі постаті німців у сірих, сталевих шоломах.

Прикипаю поглядом до пароплаву.

Яке може бути почуття в тих людей, що ось окупували великий край із мільонами чужого їм народу, якого мови не розуміє й розуміти не хоче ані один із них? Певне такі ж самі, які були в гордих римлян, що виблискували своїми шоломами на сонці Галії, і в Палестині, і в гарячих пісках Картагіни, і на диких степах Скитії.

Якась пташка заспівала над моєю головою і раптом весела усмішка перебігла по моєму обличчі.

Хе, а чи ж знають вони, що ось тут десь, на березі, в кущах, стежить за ними пара пильних очей? Пара тут, пара там — о, скільки тих пар дивиться на них! — і між ними може око того, хто одного близького дня свисне і збере усіх до купи!

Пароплав проплив, довгими дугастими валами перейшли рікою збуджені води, мокро

поплюскали трохи в хащах — і знову все стихло.

А Маруся там десь орудує вже!

І я лину думками до неї.

Одно тільки — ці дикі, почварні, з пальця виссані Остапові здогади, дідько його взяв би разом із ними!... Ну, добре, ну — вона вихованниця цього старого лісничого, що мов Пан сидить у нетрях старого державного лісу і наводить на всіх страх своїм володарством. Але ж йому сімдесят років, а їй ледве дев'ятнадцять! У нього брови, як той мох, висять над очима, а в неї — чорні шнурочки... Хе-ге! — сміється Остап. — Сімдесят! А ти — каже — поглянь, як добре зберігся він, цей старий ведмідь, і як бадьоро виглядає! А ведмідь, знаєш, ласий на свіжий медок!.. Ах, Остап — чистий ідіот і треба примусити його чортів язик замовкнути!

Я швидко встаю і хапаю з пня револьвер.

— Ідолова голова!

І шумно вилажу з куща.

Напроти мене з густої ліщини виходить несподівано чоловік, ступає крок до мене і, пильно вдивляючись, зупиняється.

Я пізнаю його по лісовій уніформі. Це — студент лісової техніки, що відбуває тут практику — Семен Дехтеренко.

Ми стоїмо і пильно дивимося один на одного.

— Я вас знову бачив із панною Марусею!-
нарешті каже він.

— Ну, й що ж із того? — питаю.

— Та нічого. А ось чи не приходить вам часом до голови, що я можу нарешті захотіти розповісти про це старому лісничому. Що? Він прилетить сюди і на місці застрілить вас, як уже раз трапилося тут із одним — і ніхто навіть не знатиме про це. Попливе ваш труп Дніпром, аж поки не виловлять його десь там рибалки за Каневом. Та питання ще, чи захочуть виловлювати! Тепер так багато різних трупів пливе Дніпром, що переймати всі їх ледви чи схоче хтось.

— Що? Він уже, кажете, стріляв у когось? — швидко питаю. — У кого?

— А чи вам не однаково, хто був той перший? — глузливо всміхаючись, відповідає Дехтеренко. — Ви будете другий.

Якийсь час я мовчки дивлюся на нього.

— Знаєте що? — нарешті кажу. — Мені велика шкода вашої уваги до тих справ, що вас зовсім не торкаються і не дають вам можливості вживати час з великою користю для того діла, до якого ви сюди приставлені. Не маю найменшого бажання сваритися з вами. Повірте мені, що коли б я не знав, хто ви і з якою ціллю шпигуєте Марусю, я без вагань всадив би в вас кулю з оцього самого револьвера раніш, ніж би ви надумалися ступити крок у напрямі лісництва. Але ви шпигуєте не

мене, а її — а це вже інша справа. В усякому разі я радив би вам не забувати, що справ особистих із справами загальними, та ще такої великої ваги, в'язати не вільно. Чули?

Дехтеренко відразу лагідніє і голосом, у якому чути благання, говорить:

— Я хочу тільки одного, щоб ви більше не здибалися з Марусею. Все, що буде треба зробити для вас, я з повною відповідальністю беру на себе й виконаю не гірше від панни Марусі. Адже вам повинно бути відомо, що в усіх справах із доручення Національного Союзу я допомагаю їй.

— Знаю. Але й тут ви не маєте рації, — кажу я. — З усім цим, коли вже так хочете, ви повинні звертатися не до мене, а до Марусі. Будемо одверті: чи винен я — добре подумайте собі! — що Маруся віддає вам менше уваги, ніж би ви того хотіли?

Дехтеренко мовчить.

— Отож подумайте над цим і на тому будьте здорові!

Я повертаюсь і не озираючись, повол йду в лісову гущавину.

* * *

Ось я лежу собі горілиць у траві, широко, як людина, якій нема чого робити на світі, розкинув руки, дивлюся на велетенські купи білих хмар і шукаю в них престолу предвіч-

ного Саваота з легіоном крилатих янголів довкола.

Десь коло мене гудуть у траві мохнаті чмелі, цвіркотять коники, дзвенять крильцями зелені мухи. Далеко в лісі воркоче задумливо горлиця.

Є їм усім тут роботи! Ось тільки мені одному доводиться вилежуватися і з нудьгою вичікувати, коли вже повіє з іншого боку вітер.

А справи стоять погано, навіть дуже погано. Петлюра сидить далі в арешті, Національний Союз думає надто поволі, по селах карні загони засікають на смерть людей.

Скільки не вдивляюся в білі хмари — ні престолу, ні крилатих янголів не бачу. Зате помічаю, як на блискучому їх тлі появляється маленька цятка німецького літака.

Летиш? Ну-ну, лети! А що — гарний звисока наш пишний зелений край, га? Ліпший від замурзаної Московщини? То-то ж! Уважай тільки, щоб часом не натрапив на сволок і не розбив собі об нього голову! У нас, брате, це часом трапляється.

Літак пролетів трохи здовж Дніпра, зробив широкий закрут у повітрі і з гуркотом поплив назад у бік Києва.

Так, так — паршиво складається все. А головне — щоб ця чорносотенна московська гидра не встигла розправити свої потовчені ноги й не піднесла занадто догори голову. Ось

там усе якісь з'їзди відбуваються в Києві. Не далі, як позавчора, казала Маруся, їздив старий лісничий до Києва на з'їзд і був у якихось секретних справах у німецькій команді. Знаємо ці справи! Гетьман для них параван тільки...

Слідкую очима за літаком, думаю про те, які новини привезе завтра Маруся, і раптом увесь заходжуся сміхом, пригадавши собі моє вчорашнє побачення з нею.

Хе-хе, пів царства дам за те, щоб подивитися тепер на Дехтеренка!

А було вчора таке.

Маруся вже попрощалася зо мною і вложила була ногу в стремено, коли раптом дика думка стрільнула мені до голови.

— Чекай, Марусю! — кажу, приставляючи долоні до вуст, і гукаю на увесь ліс: — Агов, Дехтеренку, де ви тут? Слухайте-но: ось питаюся в Марусі, чи не послухалась би вона вас і не перестала їздити до мене? Маруся каже, що ні — не послухається і їздити не перестане. Чи чуєте ви, Дехтеренку?

Маруся перелякано вихопила ногу із стремена і постукала пальцем мені в чоло.

— Божевільний! Ні, він таки зовсім тут з глузду з'їхав!

І, затуливши мені рота долонею, скубнула мене пальцями другої руки за чуба.

І було за що: десь зовсім близько затрубів у лісі ріжок побережника.

— Ось маєш! — тикнула вона пальцем у

мене, скочила на коня і щодуху пігнала в ліс.

А я мусів був швидко видертися на високе дерево і пересидіти на ньому добрих півгодини...

Лежу, дивлюся на велетенські купи білих хмар і вслухуюся в далеке воркотання горлиці.

Тиша навколо. Високі сосни м'яко шумлять і навівають на мене спокій і задуму. В повітрі пахне смолою.

Раптом чую далекий свист у лісі і насторожено підіймаю голову. Свист розлягається вдруге.

Що? Маруся? Але чому ж би їй бути сьогодні?

Зриваюся на ноги. Відповідаю свистом і швидко йду їй назустріч.

Здалека бачу, як Маруся біжить лісом. Не йде, а біжить. Що сталося?

Приспішую кроки. Сквалливість і стривоженість, з якою біжить Маруся, свідчать про те, що сталося щось недобре.

— Що таке? Марусю? Що сталося? — кричу до неї здалека.

Маруся підбігає — захекана, схвильована і безсило спирається простягнутою рукою об стовбур дерева. Груді в неї хвилюються.

— Ху, добре, що недовго шукати довелося! — тяжко віддихає вона. І, враз випроставшись, говорить: — Погані справи! Хтось доніс німцям на вас і вони будуть сьогодні робити облаву в лісі.

Стою, як приголомшений ударом грому.
Туди, до дідька!

Але перше, ніж усвідомити собі всю небезпеку, роблю раптовий висновок:

— Ну, певне — хто ж би інший, як не Дехтеренко, гаспидський син!

— Що? — дивиться на мене Маруся. — Доніс? Ні, не він!

— Він — кажу вперто.

— Та ж не він, кажу! З ваших хтось.

— Що?

— Так. Один із ваших.

Новий громовий удар поражає мене.

— Хтось із ваших недавно був у Києві і доніс на вас.

— У Києві? — луною перепитую я — То ось що воно все значить! Тому-то він, бісова душа, усе в розвідку рвався! І потім ці його потаємні поіменні списки, що Дмитро в кишені в нього знайшов! Ну, що б не було з нами, а карі він не мине! Тільки, щоб із рук мені не вислизнув!

— Іди й швидше попереди своїх, — каже Маруся. — А за себе не бійся: я сховаю тебе.

Зриваємося з місця і швидкою ходою йдемо в напрямі сховища.

Я мовчу від гострого почуття стиду й болючої образи.

Маруся швидко викладає мені план, як рятуватиме мене.

Хм, плян засміливий трохи — але може саме тому дуже подобається мені.

Ось він:

Зараз тут просікою їхатиме фіра із свіжим сіном. Везе його Дехтеренко. Вона мене сховає у фірі і завезе просто до стайні в лісництві. Там я пересижу, на горищі поки все скінчиться, а про дальше подумаємо пізніше...

— Тільки швидше, про Бога! — квапить Маруся, широко ступаючи й енергійно вимахуючи руками.

— А з товаришами ж як буде? — питаюся. — Без них я ні кроку нікуди.

— Як? — аж зупиняється на місці Маруся. — Щоб і того зрадника заховати?

— Про зрадника ти не турбуйся, — кажу, — З ним ми зараз зробимо порядок.

— А ти хіба знаєш, хто він?

— Знаю, — кажу похмуро.

Ми підходили до просіки.

— Ну, то справляйся там швидше, а я тут із фірою чекатиму на тебе — говорить Маруся.

Кидаюся з усіх ніг до сховища з непереможним бажанням застати й-о-го там.

Корчі, круча, лисячі нори, гущавина — і ось нарешті наша землянка. Вскакую туди — і з полегшою на душі застаю там усіх трьох укупі.

— А ти ж куди? — питаюся в Остапа, який, бачу, вибирається кудись.

— Я? — і від ока мого не ховається крива посмішка на його обличчі. — Я знову до Києва. На пополудне сьогодні зустріч призначив.

— Ага! — кажу, ступаю до Остапової лежанки й витягаю з-під його подушки револьвер.

— А куди ж ти револьвер мій береш? — питає він здивовано.

— Куди?

І, відступивши до виходу, щоб ліпше було всіх бачити, кажу:

— Хлопці, нас зрадили. Скоро в лісі будуть німці. Вони робитимуть облаву на нас.

— Що? — скрикують в один голос Антін і Грицько, і я бачу, як їх відразу підкинуло, немов сильним електричним струмом. А Остап якось раптом поменшав і з переляканим здивуванням подивився на мене.

— І зрадник серед нас! — проголосив я. — Що робити з ним?

— Як? — майже одночасно виривається з Грицькових і Антонових уст.

— Так, як чуєте! — кажу і помічаю, як вираз здивування на Остаповім обличчі миттю мерхне і переходить у вираз безмежного жаху.

Всі мовчать.

— Питаюся, що із зрадником зробити? — з кам'яною твердістю в душі і льодовим спокоєм у голосі говорю я.

— А хто він? — боязко запитує Грицько, оглядаючи всіх.

— Хто б не був. На що заслужив він?

— Мотуз на шию! — твердо відказує він.

— І ти так думаєш, Антоне? — питаюся.

— Що за дикі жарти! — обурено відзивається він — Коли є зрадник — негайно викажи його. Зрадників не сміє бути серед нас! Говори — хто він?

— Ось! — кажу і націлююся револьвером у Остапа. — Сповідайся, іродів сину, зараз перед товаришами, як ти, забувши за присягу, зрадив велику ідею, якій ми служимо.

Остап зблід і, миттю заломивши руки, впав навколішки перед нами.

— Помилуйте, товариші!.. Все, що хочете, робіть зо мною, тільки не губіть душі!.. Зараз вам розповім усе чисто... Клянуся честю, що...

Грімнув стріл — і все підскочило від його раптового вибуху в тісному закутку маленької землянки.

Я відступив крок назад.

— Ну? — подививсь я в забризкане кров'ю Остапове обличчя. — Дістав своє? А тепер швидко берімо його, товариші — і до Дніпра. Але швидко — часу нема!..

Коли розійшлися круги на воді довкола місця, куди бовтнуло Остапове тіло, ми швидко вернулися до землянки, забрали звідти все, що можна було взяти, присипали вхід землею

та сухим галуззям і з гробовим мовчанням, поспішаючи, подалися лісом до просіки.

Нас лишилося тепер тільки троє.

* * *

Ні, це треба було все пережити!

Сидимо на горішці лісничівки і чуємо довкола себе рух, брязкіт зброї, шарпанину, різкі викрики короткої німецької команди. Іноді в лісі розлягається гучна луна пострілу. Іноді на подвір'ї вибухне гнівом хриплий голос старого лісничого.

Напруження доходить до найвищого ступня. Все перетворилося в нас у один слух. Ах, цього ніколи, ніколи не забути!

І тільки одне в цих страшних, напружених годинах чекання підтримувало на силах нас — це свідомість того, що десь тут, серед тих людей, що перевертають усе догори ногами, щоб, знайти нас — ходить, говорить, проводить усім нечутна й невидна, але така тепер рідна і близька нам усім наша Маруся.

Над вечір стихало все, щоб знову розпочатися на ранок — і ця тиша може була найгірша з усього, що ми переживали. Ми боялися поворухнутися, прошепотіти слово, чхнути, ненароком кашлянути. Найбільше боявсь я за Грицька, що хропів у сні. Я з Антоном вартували по черзі, щоб, коли треба буде, розбудити його. Але дивна річ — Грицько не видав

упродовж усіх цих тривожних днів ані звуку носом.

Але були також хвилини найтоншої насолоди у нашому арешті. Вечорами, коли затихало все, з дому лісничого долітали до нас звуки чудової надхненої фортеп'янової музики. Ми завмирали, слухаючи їх. Ми знали, що то грає Маруся — і грає для нас.

Так тяглися дні. Три довгі страшні дні, що до краю вимучили нас. Ті три дні, коли з'являлося дике бажання, щоб припинити нестерпні душевні торттури, вилізти із сховища і добровільно віддати себе в руки німцям.

Але все минає на світі. Минув і час нашої чернечої самотності на ненависному горіщі.

Вночі на четвертий день нашого висиджування, серед мертвої тиші почули ми, як хтось тихенько з боку лісу приставив драбину до покрівлі, під якою ми сиділи.

—Антоне! Грицьку! — штовхнув я обох.—
Будьте напоготові!

І, взявши револьвери в руки, ми приготувалися до всього.

Хвилини — як чорні гадюки, як ціла повінь чорних отруйних гадюк.

Заперши віддих, слухаємо і чуємо, як хтось влазить у вікно, легенько ступає і тихо гукає в пільмі:

—Агов!.. Де ви? Поснули, чи що?
Я озиваюся.

—Виходьте. Швидше. По одному. Тільки, прошу, якнайтихше.

Але нас не треба упереджати. Боязкі до найменшого звуку — ми крадемося так тихо, що нас не почули б навіть коти.

Коло отвору вікна зупиняємося.

—Лізьте по одному. Тихенько. Там драбина.

Я не бачу в темряві Дехтеренкового обличчя, але чую в його голосі чесний намір допомогти нам.

Простягаю руку, намагаю в п'ятьмі його лікоть і сильно, повний вдячності за всіх, сти-скаю його. Дехтеренко цілком заслужив на це.

Хочу запитати, де Маруся, але вчасно стримуюся, щоб не вразити його серця. Мовчки вилажу на драбину.

Ліс зустрічає нас свіжими запахами ночі, сторожкою тишею, блискучим мерехтінням зірок серед густої листви, далекими криками пугачів.

Дехтеренко злазить останній з горища. Шепоче нам, щоб ми зачекали трохи на нього, забирає драбину, йде кудись і за кілька хвилин вертається.

Ідемо.

Тихо навколо. Над нашими головами виблискує в небі семизір'я Чумацького Воза. Коли-не-коли хрусне суха галузка під ногами або зашелестить листям зачеплений кущ.

Я не можу вгадати, куди провадить нас

Дехтеренко. Але, видно з усього, провадить туди, куди треба — хтось уже заздалегідь подумав про це.

Іноді чомусь зупиняємося на хвилинку, вслухуємося, ідемо далі. Рух підбадьорує нас.

Ліс нарешті кінчається. Ми на березі Дніпра.

—Почекайте тут трохи! — каже шепотом Дехтеренко і зникає кудись.

Стоїмо. Чекаємо. Мертва тиша навколо.

Але ось чуємо ходу людей у тому напрямі, куди зник Дехтеренко, і бачимо перед собою дві людські силуети. Вони підходять ближче до нас і я розпізнаю: в одній — Дехтеренка, в другій — Марусю.

Мовчки хапаю простягнену до мене гарячу і трохи тремку Марусину руку і, повний розчуленої вдячності, припадаю до неї вустами.

Маруся, нічого не говорячи, бере мене за руку, відводять набік і раптом, обхопивши обірuch мою шию, припадає до мене. Потім сильно віддихується, стискає мені руки і, відвернувши голову вбік, мовчить.

Мені здається, що вона плаче. Пригортаю її до себе.

Маруся поволі опановує себе і починає говорити. Небезпека минула. Але не зовсім. Невеличкий німецький відділ залишається ще в лісі для сторожі. Ми мусимо покинути ці місця—і то якнайшвидше.

Я чую, як, говорячи це, Маруся міцно стискає мені руки і на хвилину знову замовкає.

— Тут коло берега в хашах стоїть човен, — каже вона. — Дехтеренко перевезе вас на другий бік Дніпра і передасть у певні руки одному селянинові, а той уже перепровадить вас далі. Ніч коротка, треба спішитися зробити все до світанку.

Сказавши це, вона припадає до мене, і я чую, як на моїм обличчі залишається вогка гаряча краплинка її сльози.

— Хай Бог благословить дороги ваші! Ти не забудеш за мене? Ні, ні, кажи — не забудеш своєї Марусі?

Я притискаю її всю до себе, таку близьку, таку рідну, обіцяючи, що Марусі, милої, любої, доброї Марусі, покіль живий буду — ніколи, ніколи не забуду. Хе, я вірю, я твердо переконаний, що близький уже той час, коли свобідно вернуся сюди і заберу її вже зовсім, на все життя.

— Це правда? — гаряче питає вона.

— Правда, Марусю. Така ж свята правда, як те, що ось ми стоїмо тут разом із тобою.

Збоку чути шелест у кушах. Це Дехтеренко. Обережно зупиняється осторонь і запитує, чи не час би вже вирушати.

— Зараз, зараз! — каже Маруся. — Ми вже йдемо. Ідіть і пильнуйте човна.

І, коли Дехтеренко зникає, дивиться йому вслід і зідхає:

— Бідний хлопчина!

Потім повертається до мене і, близько зазираючи мені в очі, питає знову:

— Не забудеш?

— Ні, Марусю! Ніколи!

Ми сходимо до води.

Коло човна я ще раз непомітно ловлю рукою Марусині обличчя, підіймаю вгору і припадаю до нього вустами.

Антін і Грицько підходять, незграбно дякують Марусі за все і сідають у човен. Сідаю й я.

Тихо заплюскала вода під веслом, човен повернувся—і ми почали віддалятися від чорного, такого тепер таємничого, казкового берега з тихим лісом, де пережили стільки бурхливих моментів свого життя.

Я вдивляюся в обгорнену темрявою кручу, під якою коло води стоїть десь Маруся—і сум обволікає мені душу.

Прощай!

Тихо хлюпотіло під човном, мерехтіли зірки в скляному дзеркалі Дніпрових вод і сторожка тиша стояла навкруги над широкою гладдю ріки, в якій пропливали невидні нам трупи.

А збоку, в темряві, мерехтів світлами далекий Київ, де під охороною залізних німецьких когорт сидів український гетьман...

На другому боці ріки я вдячно стиснув на прощання Дехтеренкові руку.

Він уперто мовчав. Що діялося в душі цього бідного, але чесного, золотого хлопця? Що потім сталося з ним—і досі не знаю. Ні з ним, ні з Марусею. Вир боротьби захопив мене...

Може тільки через похмуру безпросвітність теперішнього видаються мені дні колись пережитого такими яскравими й принадними. І може там нічого вартого уваги ніколи й не було. Але мене нестримно тягне в минуле і хочеться пережити з нього один хоч би день.

КУБАНСЬКА КОЗАЧКА

Ще вчора рвалися тут стрільна, розмітували залізничий насип і засипали фонтанами землі ворожі панцирники. Ще вчора тричі на ці зелені горбки з криками: „Слава!“ кидалися в атаку козаки і тільки за четвертим, проломним ударом прорвали залізний перстень ворожих окопів. Лише вчора кипів тут бій і пирскала гаряча кров на траву.

А сьогодні цвірчать усюди трав'яні коники, захлискуються жайворонки в небі і легкий вітрець, надбігаючи з мочарів, бадьорить приляглу, стоптану людською борнею молодую траву.

І тиша, споконвічна тиша знову залягла скрізь: по чорних ямах, де ще вчора гуділо і блискало смертю, по вогких низинах і по зелених пасовиськах, де може колись вмирала за волю гайдамаки, де може сотні літ перед тим стирчали в землі скроплені козацькою кров'ю гострі татарські стріли, де тисячі століть тому ходили табунами мамути і трошили ногами височезну, як ті осоки обік насипу, зелену папороть. Хто знає!

Ми з Дмитром ідемо залізничним шляхом, мовчки озиремося по боках, іноді зупиняємося і так само мовчки, без слів рушаємо далі.

Тыша. Тільки далеко десь, там, куди блискучими шнурами біжать сталеві рейки—глухо, з перервами б'ють гармати.

Позаду нас, на стації—поїзд. Раненько, вдосвіта він привіз нас сюди і тепер, завмерши в німій тиші, стоїть. Їхати далі нема куди: за другою стацією перед нами йде бій. Це — „залізні запорожці“, ті самі, що четвертим наворотом учора проломали пажерливо наставленими багнетами фронт на цих горбках, здобувають Проскурів. У них довгі, як гадюки, пасма волосся на виголених головах (у полон не здавайся!), у них романтичні шлики на молодецьки заломаних шапках і старий запорозький блискучий батько-Дніпро перед очима. О, удар їх страшний, а крива шабля в руці затиснена міцно й рішуче!

А там, позаду, звідки приїхали ми, за три перегони від цього місця—галицький кордон. Там—також бій.

Старими австрійськими дорогами, старими цісарськими мурованками, де стоять іще смугасті стовпи з габсбурзькими орлами—повзуть сюди, в наш бік, сиві австрійські канони, коливаються на вибоїнах доріг величезні, як у циган, фургони з розіпнятим брезентом, а за ними з боєм, уперто залишаючи крок за кроком, відходять знеможені, змучені галицькі частини.

Там і тут—два зовсім інші світи. Там і тут—два протилежні бігуни.

Там—уся мужва при борні. Там по біленьких хатках, де висять іще портрети старого Франца Йосифа і де величаво, як старозавітний Мойсей, із жезлом у руці стоїть у божниках митрополит у білих шатах—там самі жінки та діти. Без ґрайцара за душею, без хліба у коморі, без курчати на обійстю.

Тут — сито і спокійно вирають з-поза обор у зелених садках дядьки, що повернулися додому з царської війни. По хатах у них — крісла з розібраних панських садиб, по комірках і горищах—мішки з цукром і кулеметні паси з набоями.

Там—голод і тиф. І всі страхіття воєнної пожежі. Тут — ситість, гаразд і лукава усмішка в сторону тих, що маленькими жменьками йдуть у військових кольонах.

Там змора війни, цілі кольонії вошей у зморшках обвивачів на стрілецьких ногах. Тут—прохолода весни й благодатні пашківські та садківські республіки з неграмотними батьками-отаманами, з гаремами баб, з племінною худобою по загородах і самогонними кубами по хатах.

Два світи. Тільки одна й та сама по цей і по той бік—пісня жайворонків у небі та сухе скрекотання рябих сорок на верхах сонних придорожних верб.

Ми із Дмитром перестрибуємо рів із воло-

хатими стеблами срібного полину і зупиняємося під тінявими осоками.

Поїзд у далечині—як довга зелена капуста гусінь. І як мурахи коло гусени—маленькі постаті людей. Це — мешканці поїзду: гарно виголені хлопці в чепурних військових одностроях і молоденькі дівчатка-машиністки в пікантних негліже, з лінивими рухами і з підмоченою, як Дмитро каже, репутацією. Військове міністерство.

Ми — чужі люди в поїзді. Ми там тільки гості, яким дозволено їхати доти, доки не здибаємо в дорозі якогось шпиталю або військової санітарної кольони.

Дмитро скидає кашкет з голови, дивиться на поїзд і каже:

— То ти думаєш, що треба вистріляти садківську республіку? Що? Ну, а чим тобі ця республіка гірша від пашківської, га?

Я мовчу. Мені відома ненависть фронтовика до тих, що в запллі, а тепер, коли я сам їду в цьому поїзді, вона трохи й мені зрозуміла.

Права ранена Дмитрова рука висить на перев'язі, і я бачу, як пальці її поволі стискаються.

— Возять цих дармоїдів! А всі в один голос кричать, що на фронті людей чорт-ма! Та я б узяв усіх цих мазунчиків, прикував би залізними ланцюгами до скорострілів і — просто на передову лінію.

Дмитро дивиться на поїзд.

— А в уряди й військові канцелярії — інвалідів.

Потім хвилину думає, призириливо відвертається від поїзду й каже:

— Ну, а щодо цих прекрасних наяд, то всіх їх у обоз для обслуговування фронту.

Я не відповідаю. Сперечатися з Дмитром — значить наразити себе і ту бідну дівчину (на ім'я Настя) на зайві клини, а може й ще гірше. Хіба я не знаю Дмитра?

А Дмитро, злобно вгадуючи мою мовчанку:

— А та твоя Настя, чи як там її, може чи не найгірша з усіх. Я тобі кажу! Мені тільки глянути — і я вже бачу. І мені дивно, що ти ще двох слів із нею не сказав, а вже уроїв собі чорт знає що. І кубанська козачка вона ніяка — бреше. Кубанські дівчата чорняві, а вона русява. Та й звідки тут кубанській козачці взятися? Ну, а коли б навіть і так, то що таке кубанська козачка, хотів би я спитати тебе? З іншого тіста зліплена, чи як?

І пішов Дмитро, і пішов. І коли б не та острога, на яку він, ідучи, наступив ногою в траві й яку чомусь (чому — сам Бог святий знає) признав за острогу вбитого кіннотчика-большевика — від бідної Насті не лишилося б і мокрого сліду.

А коники в траві цвіркотіли безупину, і було так тихо й приємно на душі, що не хотілося думати ні про вчорашній бій, ні про що на світі.

Далі починалися мочари і ми повернули назад.

Під осоками Дмитро зупинився знову і почав свої стратегічні міркування, оглядаючи поле бою. Коли б більшовики стояли не тут, а ось там, трохи далі під лісом, вони виграли б бій. Власне цих кілька кроків і рішили всю справу. Чому вони були такі фатальні для більшовиків, ці пара кроків — того не міг би сказати ні Наполеон, ні премудрий Соломон. Але для Дмитра це було так ясно, як два рази два — чотири.

Я не сперечався. Нащо? Бідні більшовики! Коли б ви мали в себе Дмитра за полководця — до ваших ніг схилилися б не тільки знамена Петлюри, а склав би ключі від царства небесного сам Петро святий.

Дмитро перестає говорити і, раптом показуючи кудись рукою вбік, де переливалися жита:

— Знаєш що — ходімо ось так просто житами в цей бік.

— Куди? — питаю.

— Куди! Ходім — та й усе.

Ми перестрибуємо рів і зеленою межею йдемо поміж високим стеблинням. Спереду Дмитро, позаду я.

Зправа і зліва визирають із жита голубі очка волошок і ще якісь жовтенські квіти, яких назви я не знаю — і я глажу їх простягнутою рукою по головках. Може це тільки паршивий

бур'ян, що занечищує збіжжя хліборобові, але сонця так багато навколо, що його стане для всіх. Ростіть собі на здоров'ячко поруч із житнім стеблом!

Високо над нами в гарячій синяві захлискувалися жайворонки, по боках у густому стеблинні цвіркотіли коники, а десь у далечині важко, немов задихуючись від спеки, бухкали гармати.

Дмитро, що йшов спереду, раптом зупинився і, неначе злякавшись чогось, почав відступати. Що там було — я за його широкими плечима не міг бачити.

— А що там, Дмитре? — стривожено спитав я.

Дмитро, як ведмідь, незадоволено промурмотів щось і, ступивши вбік, відкрив мені дорогу.

Я зиркнув і випростався. Вбік від межі сиділа в житі, схилившись над книжкою, Настя. Стрункі босі ноги її були рівно зведені, і вона нагадала мені чомусь мою сестру Наталку, що була там десь під большевиками.

Я незграбно ступив наперед і, дивлячись у її здивовані очі, посміхнувся.

— Читайте? — спитав я, не знаючи, з чого почати.

Питання було дурне, бо ясно ж, що коли людина сидить із книжкою в руках, то не солить же вона огірки.

Настя якийсь час мовчки дивилася на мене і нарешті відповіла:

— Читаю.

— Цікаве щось? — знову, глупо всміхаючись, спитав я.

— Як для кого! — неохоче відізвалася вона.

— Як це розуміти?

— Для мене цікаве. А для вас — не можу знати.

— Роман якийсь?

— Ні, не роман.

І, відгорнувши назву книжки, показала мені.

„De bello gallico“ — здивовано прочитав я.

— Так? — скрикнув я, не сподівавшись. І, щоб показати Насті, що я також сьорбнув дечого з латини, спитав: — Veni, vidi, vici, значить?

— Veni, vidi, vici! — просто відказала Настя і, вирішивши, що розмова скінчена, встромила очі в книжку.

— А ми це погуляти трохи в жита вийшли! — пояснив я. — І ось на польову русалку натрапили.

Вона мовчки подивилася на нас і, нічого не сказавши, знову спустила очі в книжку.

— Ну, не будемо вам заважати! — проговорив я і перейшов попри неї. Ступив кілька кроків і озирнувся.

Дмитра не було.

— „От дивак, утік!“ — подумав я, але не пішов слідом за ним.

Відійшов кілька кроків далі, зупинився і

став вслухуватися в шелестіння колосся. Потім ступив убік, на ту саму ниву, де сиділа Настя, і сів.

— „De bello gallico!“ — подумав я, заклавши руку за голову, і ліг у жито. — А Дмитро — мугера й лісовий ведмідь! І з якого боку не підходить до нього — печерний чоловік.

Дзвеніли мухи над стеблинням, тріпотіли крильцями метелики. І в моїй пам'яті виринуло чомусь шкільне оповідання про зустріч великого Цезаря з войовничим, зарослим волоссям і вкритим шкірами Верцингеториксом... De bello gallico!.. Були часи, а тепер там, де половецька кіннота замітала свої сліди кінськими хвостами, бухкають козацькі гармати і принишкло слухає їх золоте колосся пшениці. Прийдуть нові часи і нашим дітям будуть розповідати страшні казки про криваву боротьбу з большевицькими ордами.

Білі хмари надо мною сліплять очі, і я закриваю їх. Гудіння мух, шепіт колосся... De bello gallico... Цезар і струнконого Настя... І цвірчання польових коників у диких половецьких степах...

Скільки я спав — не знаю. Пригадую собі енергійне термосіння маленької ручки, якою Настя вхопила мене за пазуху, і тихе вперте її шепотіння над моїм вухом:

— Та слухайте ви, слухайте, просніться

нарешті!.. Ах, Боже ти мій, ну — проснітьсья вже!..

Я розкрив очі і побачив близько коло себе її заклопотане, стривожене обличчя.

Поки я надумався щось їй сказати, вона швидко простягнула до мене руку і закрила мені рот своєю теплою маленькою долонею.

— Тихше! Повні жита навколо нас садківчан... Готують напад на наш поїзд...

Серце моє тривожливо затріпалося, совлівість, як ящірка, шугнула в жита.

Я швидко сів.

— Що?.. Садківчани?.. — запитав я, широко розкривши очі.

— Садківська республіка!.. Бандити!.. — пояснила Настя. — Пролазять житом до залізниці і хочуть несподівано вдарити на поїзд. Треба негайно попередити своїх!..

Я сидів і, не знаючи, що робити, кліпав очима.

— Зараз лізьмо... Ви одною, я другою стороною... Тільки, прошу вас— не кваптеся занадто і не шелестіть. А коли вилізете на шлях — не робіть гвалту, а спокійненько собі, немов нічого не сталося, ідіть до поїзду і негайно повідоміть команданта. Ну, з Богом!

І гнучко, як кітка, вигинаючись, вона шмигнула через межу в жито.

Я подивився вслід їй і, залишившись сам, стрепенувся.

— „Симпатична історійка! — подумав.— Мо-

жуть' перестріляти всіх, як горобців... Це ж веде їх та дика худобина, отаман Довбня, що тричі з Сибіру втікав!... На джентельменство його покладається годі..."

І я подався житами. Перші мої рухи кинули мене в одчай. Мені здавалося, що я підіймаю такий шелест, яким можна сполошити цілу околицю. Але гаяти час було неможливо. Ану ж вони випередять нас! І потім Настя... Ще подумає, що я вмисне ховаюся в житах!

Одного разу видалось мені, що я наповз просто на бандита, і я похолов від страху. Але приглянувся і розпізнав темно-зелений кущик якоїсь рясної рослини.

— „Скоріше, скоріше, щоб вона часом не випередила мене!“ — підганяв я себе.

Але коли підліз до краю так близько, що мені видно стало з-за стеблиння шлях, на мить затримався: ану-ж вони наготові сидять уже в ровах!

Подумав і почервонів до кінчиків вух. Ну, то тоді лягай, хлопче, тут у житах і бережи своє велике, дорогоцінне життя! Хай вони вистріляють усіх, заберуть у полон ту відважну дівчину, що довірила тобі почесне завдання, а ти собі лежи, хоробрий вояче й чесний патріоте!

Я підліз до самого краю і, впершись долонями в траву, визирнув на дорогу. Повернув голову в один бік, повернув у другий і раптом побачив Настю. Швидко, що було сили в но-

гах, вискочив із жита в рів і, пригинаючись, побіг до неї.

— Та тихше ви — о' теля незграбне! — сердито проговорила Настя і, вдаривши мене долонею зверху по голові, посадила на дно рова.

Потім глянула здовж жита і шепнула:

— На той бік насипу! Швидше!

І коли ми перелізли рейки й опинилися на другому боці, низько схилилась і побігла.

Першим від нас був паротяг.

Настя, не перестаючи бігти, повернула до мене голову:

— Я побіжу до команданта, а ви вскочте в машину і попередіть машиніста. Хай розводить пару і буде готовий до маневрів.

Ми підбігли до поїзду, я вискочив у машину.

Поки машиніст, кліпаючи очима, зрозумів мене, я почув рух у поїзді. Вискочив із паротягу і побачив, як Настя, тримаючи рушницю, біла прикладом по плечах якусь гарну дівчину в коротенькій спідничці, суворо наказуючи їй:

— Ані звуку більше, чортополоху сопливий! Лягай, як тобі кажуть, на підлогу в вагоні каменем.

І раптом, ухопивши за рукав якогось елегантного молодця, що вже збирався чкурнути в кущі, сказала:

— Так? То це по-лицарськи так? Негайно

беріть рушницю і лягайте ось тут за рейками!
Ну?!

За яких п'ять хвилин поїзд завмер у тиші, а збоку його, розсипавшись у розстрільній, лежали за насипом три десятки мужчин із зброєю в руках.

Я лежав недалечко від паротягу і чув, як Настя говорила командантові:

—З цього боку, пане полковнику, нападу бути не може. Тут низина і вони розуміють не гірше від нас, що ми їх усіх перестріляли б, як шпаків. Напад може бути тільки з тої сторони. Прошу наказати всім скорострілам узяти приціл на той бік.

Потім Настя обійшла ззаду розстрільну і сказала нам:

—Чому так густо, панове? Розсиптеся трохи.

І, подивившись назад, на зелений вигін, заговорила до команданта:

—Всі вигоди бою на нашому боці, пане полковнику. Сонце за нами і буде сліпити їм очі. Я не чекала б на напад, а перша відкрила б огонь із скорострілів по житах. Накажіть, пане полковнику!

Але полковник вирішив інакше. Він вирядив один скоростріл і двох людей на високу залізничу водокачку.

Залягла німа тиша. Хвилини тривожливо минали, а нападу не було.

— Та це не бандити були, а горобці в горосі! — почав глузувати хтось. — Це Насті приверзлося з перестрашу.

В цей момент прибіг до полковника спостерігач із вісткою. Бандитів видно з водокачки, але головна їх маса повернула назад і відходить польовою дорогою при двох скорострілах. Видно з усього, що вони помітили приготування в поїзді до відсічі і не відважилися нападати.

— Ну, то кропніть їм трохи із скорострілу навздогін! — наказав полковник, і спостерігач побіг.

Минуло хвилин зо дві і ми почули, як оскаженіло заклацав зубами на водокачці скоростріл. Протеркотів трохи, затих. Протеркотів іще й затих зовсім.

Бандити втекли, залишивши три трупи в житах.

Перед вечором вийшов командантський наказ, що оголошував подяку машиністці Насті Чміль, донці козачого осавула, за геройський подвиг, а всі мужчини в поїзді були змобілізовані для вартової служби вночі.

А коли спустилася ніч на землю і в темні вікна вагонів (наказ команданта забороняв світити світла) почав повівати вітрець із поля, я сидів і мовчки дивився збоку на Настю. Подихи поля забігали їй за рукава і надували, як гумовий бальон, блюзку, що наївно тріпотіла на ній. І в цьому трепетанні блюзки і в розпу-

щений на ніч довгій русявій косі її було щось ніжно-дівоче. І ніяк не хотілося вірити, що ця дівчина врятувала життя може не одному з тих людей, що сиділи так спокійно у вагонах, або чатували навколо серед нічної темряви.

Я сидів коло вікна, сусіднього з тим, звідки визирала Настя, дивився в поле, в ніч, де сліпими вогниками ходила небезпека, де серед пом'ятої пшениці лежали неприбрані ще трупи бандитів, на чорну тиху землю, над якою лежала густа непроглядна пільма.

Раптом Настя повернула голову до мене й сказала:

— А знаєте, я книжку залишила в полі.

— Яку? *De bello gallico*?—спитав я.

— Ум-гу. Там, де сиділа.

Хтось швидко коло мене встав на ноги. Я озирнувся і побачив Дмитра. Він незграбно переступив з ноги на ногу і, шуркаючи чобітьми, перейшов до Настиного переділу. І я почув його голос:

— Я зараз принесу вам книжку.

— Ну, ще щось вигадайте! Як ви її серед ночі знайдете?

— Знайду! — сказав він рішуче.

— Покиньте! І на те місце не потрапите, і небезпечно тепер серед ночі полями вештатись.

— Потраплю!—сказав Дмитро, засопів і додав:—Дозвольте вже мені мати цю приємність.

І швидко вийшов із вагону.

Довго не було Дмитра. Ми всі вже почали непокоїтись за нього, коли раптом виринула з пільми його постать коло Настиного вікна, і ми почули, як він, простягаючи щось Насті, глухо сказав:

— Ось, маєте вашу галійську війну.

КУМЕДНА ПАННОЧКА

I

Ну ось, після страшенної задухи в вагоні, Карбовський сидить нарешті у візку, жадібно роздивляється по боках дороги і з радісним тремтінням у грудях посувається назустріч давно невиданим рідним околицям.

— Що ж тут у вас нового, Свириде? Га?

Свирид перестає крутити батогом і дивиться вбік, на молоді жита.

— А що ж у нас нового? Нового нічого нема. Усе, як було — по старому... Багато цього року до нас на хутори нових панів на літо понаїздило.

— Багато, кажеш? Нових?... Ну, а Десна ж там як?

— А що ж Десна? Десна, як завсіді — Десна. Чимало цієї весни сінокошу нам врізала.

Сінокошу врізала? Ах, так, так — врізала... Карбовський знає, як ця тиха, спокійна Десна з блискучим дзеркалом непорушних вод, рве на весні кручі. Ще звечора був горбок, старий зелений горбок з міцними кремезними дуба-

ми. А на ранок — дивись — немов корова язиком його злизала. Лише кілька тремтливих осик, звисивши голе коріння над водою, стоять безпорадно на краю урвища і з жахом зазирають у вир.

— А що за нові гості, Свириде? Звідки?

Свирид простягає руку до коней — поправляє пужалном шлею на пристяжній.

— А Бог їх святий знає... Одна панночка з Києва є... Кумедна панночка!.. Ну, вже й рухлива, ну, й балаклива — чистий вогонь!

Чистий огонь?.. Хм...

Візок весело котиться поміж старими розкуйовдженими вербами по сірій дорозі, встеленій м'якеньким, як попіл, порохном. Густа хмара, куряви біжить за візком, сідає на плечі, лоскоче гарячим запахом землі і, ліниво повертаючись, стелеться вбік по придорожних житах.

— А пароплави, Свириде, ходять?

— А ходять. Один вполудне на Новгородок, другий над вечір на Макошин... Берлинів багато йде.

Берлини, Десна... Два роки Десни не бачив. Цілих два роки!

Переліски, гайки. На овиді, немов припечене на сковороді, тремтить гаряче мариво. Коники в овес з дороги скачуть. Зозулька десь кує. А жайворони, жайворони — ех!.. А скільки сонця тут! А скільки блакити!..

А он і хутори... Десною запахло... Не видно її, а пахне... Ну, скоріше б, скоріше вже!

* * *

Чудна матуся! Хоче, щоб так ось відразу й розповів їй усе. Та буде час іще, буде... Часу, Богу дякувати, го-го ще скільки!

— Добре, добре, матусю! Ось скочу тільки на Десну одним оком глянути!

А ось і вона... Боже! Широко розляглася в пісках між берегами, немов нага красуня в блискучих білих подушках, і пеститься, тремтить у пристрасній знеможі і, солодко прижмурившись, беззвучно кличе на своє гріховне лono... Ліниво вертяться, плывуть по дзеркалу глибокі лійки закрутів. Блакитне небо у воді, хмарки купаються. Розлогі верби купою зішлися до води, немов по воду молодички. Схилилися над чистим плесом, задивляються на свою зелену пишну вроду... А ластівки, а ластівки! Он підлетіла — чирк! — склизнула грудьми по воді і з дзвінким сміхом подалась щаслива вгору... Крячки крякають... Біліє чайка на скруті — срібним крилом ріже небесну голубінь... А риба як кидається — ех!

Шамотить зелена грива трави під ногами. Колачки, шпорш, кашка, подорожник... Косовиця скоро почнеться...

Ну, до води, до води ближче!

Карбовський стрибає з кручі. Шурхають грудки під ногами. Котяться, скачуть одна по одній навздогін, плигають, як жаби, в воду: шубовсть!.. шубовсть!.. Черепашки на піску... Велика біла піскова коса простяглася довгою смугою в воду. Е-е, обміліла Десна!..

А це ж що?

Карбовський раптом зупиняється і дивиться здивовано вбік.

Білі дівочі ноги у воді. Легенька сукня на колінках, великий викат на лебединій гнучкій шиї. З-під викату глибоким прорізом сміливо визирає молодий переділ грудей!

Чи не „кумедна панночка“ часом?

— Чого так видивляєтесь на мене?

Ов!

Обличчя веселе, миле. З ямочками коло рожевих повних уст. Сміливе підборіддя.

— Того, що людина завжди дивиться на те, що їй найбільше до вподоби. А хіба що — не можна?

— Хм... Ну, не сказала б, щоб ви були дуже дотепний.

— Хіба? Мерсі!

— Дякувати нема за що. А ви ось ліпше скажіть, чому я вас до цього часу ніколи не бачила тут?

— Чому? Дуже просто. Бо ще й години нема, як я сюди приїхав.

— Ах, так би ви й казали! Ну, то сідайте

на березі, скоренько скидайте свої черевики і стромляйте ноги в воду... Скидайте, скидайте... Ось так. А тепер розповідайте... Що?

Так познайомився Карбовський із Зіночкою.

* * *

— У мене в Києві є вчений шпак. Принесли мені його пастухи з чернігівського берега, десь коло Чорторія спіймали. — „Скажи, шпачку: „Зіночка!“ — Жі-ноч-ка... Ха-ха!.. А, знаєте, вона сьогодні занадто лінива...

Хто „вона“? Ах, це про Десну Зіночка говорить!

— Але ми з вами сьогодні конче попливемо човном на оболоння по квітки, чули? Тільки не туди, ні — куди ви мене вчора завезли, а далі, далі... Туди он, бачите — ген-ген аж поза ті лози. А покищо стійте тут і не дивіться — я буду купатись.

Карбовський відходить пару кроків і дивиться на чорні дірки в кручі. Звідти вилітають і туди швидко влітають моторні десенські шури. *) Ач які хитрі, де кубла мають! Але ж і є їх тут — шурів цих! А Зіночка — розкіш... Золото, а не Зіночка. Слово даю!.. Огонь, а не дівчина!

Шубовсть — Зіночка вже купається. Ку-медна дівчина!

*) Птах: стриж, пічкур.

Вода шумить за плечима в Карбовського. І що вона там виробляє!

— Гляньте-но, яка чудова черепашка. Таких я ще не бачила тут... Але — це мені подобається! Хто вам дозволив обертатись сюди?

І в погрозливій позі підпирає руками боки.

— Та самі ж ви...

— Без вигадок! Зараз мені відвертайтеся і не смійте більш озиратись. Чули? Підберіть он черепашку.

Карбовський чує, як позаду нього падає на пісок черепашка, відходить пару кроків назад і нахиляється.

— Та не там!.. Та де ви шукаєте?.. Сюди!.. Ближче!.. Ще, ще ближче!.. Ах, який же ви!.. Я сама... Та он, коло трави!.. Ви знову на мене дивитесь?.. Ну, ось — нарешті!.. Сховайте до кишені!..

Зіночка викупалась. Виходить на беріг.

— Ну, а тепер ви... Та скоріше — нам на оболоння їхати... Але хто вам сказав, що я вже одяглася?.. Ну, скоріше!.. Раз-два!..

Карбовський швидко, як на команду, розбирається, підбігає до води, простягає руки, щоб кинутися в Десну, коли чує — кричить Зіночка:

— Пароплав! Пароплав пливе!.. Зараз одягайтесь і тягніть сюди човен! Та швидше ж бо!.. Натє, ловіть!

І напівгола, нетерпляча, рвучка, скваплива, з голими рожевими напругими руками, з

нагими круглими точеними плечима, гнучко нахиляється, хапає обіруч складену на піску одіж і кидає йому в оберемок.

На кручі — Свирид. Дивиться зверху, регочеться веселим сміхом, показує блискучі білі зуби:

— Ну, й кумедна ж, панночка!.. Йй-богу!

Карбовський швидко, похапцем сідає в човен і летить стрілою до Зіночки.

— Повертайте, повертайте!.. Сюди!.. Ну?

На мить перед очима в нього перелітає Зіночка — і човен присідає від скоку.

Зіночка хапається за весла, вдаряє по воді і дужими помахами гонить легкий човник назустріч пароплаву.

— Правіш, правіш!.. На самий пароплав беріть!

Гаряче соняшне проміння падає прямо на воду й розсипається тисячами блискіток. Блищить вода, сліпить очі — глянути на ріку не сила.

Перед очима в Карбовського, то нахиляючись до нього, то відкидаючись назад, хитається гнучка Зіноччина постать. Легенька біла блюзка то напинається, то враз спадає на коліна — і так хочеться Карбовському притиснути до своїх грудей цю милу дівчину. Над очима в Зіночки хитається легеньке пасмо волосся. Зіночка енергійним рухом голови відкидає його назад, але воно неслухняно спадає зно-

ву на чоло — і з-під нього зиркає на Карбовського пара гарячих, веселих, сліпучих іскор.

Ні, це не Зіночка — це радість соняшна, це велике блакитне щастя!

З-поза кручі гордим лебедем випливає на бистрину ріки білий пароплав. Чорний димар, мов велике цигаро, точить ріденький прозорий дим. Пасажири на покладі поперехилялися через залізні поруччя, задивляються на Зіночку.

— Далеко? — питається Зіночка: не бачить ззаду.

— А ось, підпливаємо.

Чук-чук-чук-чук!.. — полощуться колеса пароплаву в десенських водах. Усе ближче, ближче.

А ось і пароплав. Тріпочеться, біжить, волочить за собою довгий, розбурханий, хвилястий, мов гадюка, водяний хвіст.

Якийсь пасажир схиляється над човном, посилає Зіночці рукою поцілунок. Карбовський задрісно ловить його очима і повертає круто човен на пінявий гребінь хвилі.

Ух... ух... ух...—гойдається човен. Падає—підіймається, падає — підіймається... І щастя в очах у Зіночки, і пристрасть у тремтливих роздутих ніздрях...

— А тепер на оболоння. Повертайте!

На оболоння, то й на оболоння. Навіть на край світу. Аби з нею...

І Карбовський повертає човен.

Легко летить човник по ріці. Пвуться,

пружиняються в Зіноччиних руках весла. Махають, як срібні блискучі крила. Дзюрчать скляні струмочки під човном. Хилитаються, склизько пропливають назад чорні велетенські відблиски круч.

Гоголь перелетів над головою. Зелена бабка прошелестіла скляними крильцями в повітрі. На раду зібралися великі білі кучеряві хмари над лісом.

А ось—холодний яр у міжгір'ї. Дихає зимовим холодом, як із льоху — там дзюркотливим рівчаком пробігає вода з джерел. Зіночка добре знає цей рівчак — така голосна луна в цьому ярі. Ось вона зараз крикне. Ось...

Ну, що, хіба не вгадав!

Зіночка раптом кидає весла, швиденько приставляє долоні до вуст і кричить:

— Ченці горілку п'ють?

— ...П'ють! — голосно відкликується яр.

— А може не п'ють?

— ...П'ють! — запевняє рівчак.

Зіночка щаслива. Зіночка задоволена.

Тут, на оболонні він зараз звіриться їй. Так, так — він мусить сказати їй усе...

Із шумом вривається в шарудливий пісок човен. Карбовський миттю вискакує з нього, він уже на березі.

— Дайте вашу руку, Зіночко.

Круглий Зіноччин лікоть у його руці. Карбовський сильно стискає його.

Зіночка зупиняється і здивовано дивиться на нього.

— А це ж як розуміти, ласкавий пане?

— Що саме, Зіночко?

— А ось те, що ви тиснете мені руку?

Він хоче сказати їй щось. Хочє і... Ні, ні— він нічого їй не скаже!

І випустивши руку, йде мокрим піском здовж берега.

— Та куди ж ви?.. Ха-ха... Та куди ви, Карбовський, чуєте? Дивак з вас, бачу... Їй-богу...

Карбовський зупиняється, дивиться на Зіночку, знизує плечима й мовчки простує до неї.

* * *

Карбовський закоханий. Без пам'яті, по вуха закоханий у Зіночку. Що день, що година тісніше йому в грудях.

— Чекайте! Зупиніться!

— Що сталося, Зіночко?

— Ви бачите місце, куди хотіли ступити ногою?

— Ну, бачу...

— Скажіть, вам ніколи не приходить на думку, що ось може по тих самих місцях, де ступаємо ми з вами, ступала колись нога когось із наших славних предків? Може саме на цьому місці... — та чекайте ж бо — може са-

ме ось тут ступав колись якийсь там Гаркуша, або...

— Зіночко, але ж з вас, бачу, великий романтик!

— ...або може це саме місце зросив він своєю кров'ю, полягши в бою з лихим наїздником, і склав буйну голову свою під цими квітами, і може ці квіти, на які ви хотіли ступити ногою, є саме нащадки тої квітки, що виросла на його крові... Ех!

Зіночка враз випростовується і вірлиним поглядом озирається навкруги.

— О, земле, земле-мати! Хто не ходив по тобі, хто не толочив тебе своїми кіньми! І половці, і печеніги, і угри, і татари, і москалі, і поляки, і... А ви, Карбовський, часом не поляк трошки? У вас це польське: Карб-овський.

— Навіть не думав ніхто з моїх предків поляком бути, Зіночко... Чому це вам прийшло раптом до голови? Але ви не на жарт поетка! Слово даю.

— Е-е, що з вами говорити! Ви нічого з цього не розумієте... Збирайте квіти!... Свирид — той розуміє.

Карбовський дивиться на Зіночку, бачить її замашисту ходу, ямочки на голих вище ліктя руках, її точені боки, всю її милу, струнку, гнучку, молоду постать.

І крутиться голова в нього, і йому хочеться крикнути щось сміливе, сильне до високого сонця, до білих хмар, до широких зелених при-

десенських просторів. Крикнути так, щоб аж там, по-за тим лісом було чути.

— Зіночко!

— Ну?

— Ви чарівні.

— І це все, що ви хотіли мені сказати, Карбовський?

— Ні, не все. Я ще хотів сказати, що ви найчарівніша з усіх жінок на світі, що я вас люблю, — розумієте ви, — люблю, кохаю до нестями..

— Що таке?

— І хочу, щоб ви були моєю, Зіночко... Назавжди моєю... Щоб ви... щоб ти, Зіночко, була моєю жінкою. Чуєш?

— Дозвольте. По-перше, при чому тут „ти“? Не зношу, коли мені хтось із мужчин починає не знати з якої причини раптом говорити „ти“. Це раз. А, по-друге — як то жінкою, Карбовський?

— Ну, як?.. Жінкою та й усе. Ви ж думаете колись вийти заміж?

— Заміж? Не знаю. Не думала ніколи про це. Може й піду... Ну, звичайно, піду, коли посватають.

— То ось я й сватаю. Ось і кажу вам — виходьте за мене заміж і будьте мені жінкою.

— Жінкою?.. Ні, Карбовський, ви зовсім, як той мій київський шлак: Зіночка-Жіночка... Ха-ха!...

— Зіночко!

— Ну, точнісенько... Йй-богу!.. Але слухайте-но, чудний ви чоловіче: прийшли ми сюди, здається, квітки збирати, а не свататись, що? Чого так видивилися? Нагнітьса краще і зірвіть мені оту синеньку квіточку. Бачите? Та не топчть же! У-у, незграбо!..

* * *

Звідки це взялося? Так раптом, не знати звідки, прийшло й ось відразу все переплутало, перемішало, як складені в талії карти. Туди, до лиха!

Ще з вечора Карбовський із Зіночкою сиділи на кручі, позвишували ноги над водою, і дивилися, як з-за чорного урвища вилазило тихе велике червоне коло повного місяця.

— Погода завтра буде,— сказала Зіночка.— Значить, ми з вами, Карбовський, ідемо завтра монастир оглядати. Скільки верстов, кажете, звідси буде?

— Дев'ять.

— На дві години ходи. Раненько встанемо — і марш. А тепер — гайда спати. Так, так. Вже пізній час.

З цим розійшлися.

А на другий день, як тільки почав займатися пишній ранок над Десною, прийшла безглузда, дика вістка: війна! Війна й мобілізація.

Плаче матуся. Збирає Карбовському речі в дорогу, проливає гіркі старечі сльози:

— Та я ж і поговорити з тобою як слід не поговорила!... Та ж я...

— Не плачте, матусю... Не треба плакати... Не вік війна...

Плаче Палажка — її Охрима беруть. Голосить Мотря, голосить Дейнечиха, голосить молода Сукліта... Сукліта свого русявого Омелька випроводжає...

— Та не тужіть!.. Та не плачте, молодички хороші!.. Та ж хіба оце вам так-таки цілий вік у московках і вікувати!.. Прийде колись кінець війні...

Свирида не беруть. Свирид іще молодий — у другу чергу покличуть. Сміється Свирид, показує міцні білі зуби — цими зубами залізну штабу перегризти можна:

— Ну, й галас!.. Ну, й лемент!.. Літники вибираються додому... Одна наша панночка Зіночка нічого собі з того не робить, сміється... Два брати, каже, в мене в офіцерах, батько полковник... Ну, що ж — треба буде, сама за хлопця переберуся, воювати, каже, піду... Кумедна панночка! Йй-бо, кумедна!..

Болисть серце в Карбовського. Ниє, щемить... Ах, Зіночко, Зіночко! А монастир же як? А як же ж... Ах!

Але повне надії молоде серце. Повне віри молоде чуття. Нічого — минеться!

Плаче стара матуся. Голосять молодички за чоловіками, немов на той світ випроваджуючи. Одна Зіночка спокійно стоїть собі на кручі,

махає білою хустинкою вслід за пароплавом.
Свирид коло неї.

Ще тріпається в руці у Зіночки біла хустинка. Ще видно Зіночку. Прощай! Прощай!

Сховався за скрутом пароплав. Не стало видно Зіночки.

Рвалосся сєрце... Зіночко, Зіночко!.. Люба, мила, близька, дорога, без краю рідна Зіночко!

А й чудна ж! Перед тим, як іти до пароплаву, всі посідали в хаті—годиться так за старим козацьким звичаєм, когось випроводжаючи. Зіночка теж сіла. Але раптом зірвалася на ноги, обійняла матусю за плечі й ну витанцьовувати:

*Прощайте, татусю,
Прощайте, мамусю,
Просвістав свисток,
Іду в Таганрог...*

Чудна, їй-Богу!..

* * *

Мобілізація... Касарні... Війна, фронт, окопи... Шпиталь... Знову рана, знову шпиталь...

Білосніжна хустинка на голові в сестрижалібниці. Білий халат на дівочих грудях. Круглі, засукані вище ліктя руки. І ямочки на них...

Зіночка пригадалася.. Зіночко, Зіночко!..
Де тепер вона?

— Прошу сестру дати мені листового паперу й чорнила...

— А може б я вам написала, поручнику Карбовський? Ні?.. Ну, як знаєте...

Нема відповіді від Зіночки. І на другий лист нема.

А може б матуся сповістила? Ага, він знає, хто сповістить! До Києва напише...

Овв—революція!.. Що, що—українська влада? Українська Центральна Рада? Ранених козаків привезли?..

— Маєте листа, поручнику Карбовський.

...Так, так... Бідна матуся... Що? Зіночку? Одного брата москалі розстріляли? Білі... Що за білі?.. Ага!.. Другого червоні... Під Крутами... Батька теж забили? Бідна Зіночка!.. Що, що?.. І саму Зіночку звели? У-у, супостати! У-у, зайти, заволоки! Ну-ну, почекайте ж! Прийде й на вас час!..

Розгорається полумінь революції. Все ближче насувається голодне гайвороння до пишного Дніпра. Десна вже вся цілком у їхніх руках. Ціла Десна... Що, що—спалили хутір? А матуся ж де?.. Де матуся?.. А Зіночка?.. Що, сестрице, кажете? Завтра шпиталь евакуюють? Старшин розстрілюють? Ранених старшин?.. О, звірі, кровопивці! О, душогуби!..

II.

Пригадалося.

Як сон. Давній, забутий сон...

Карбовський стоїть на покладі пароплава, дивиться в непроглядну темряву ночі й нічого не бачить. Нічого.

І як вони пливуть? І що вони можуть бачити?

З чорного неба нависли над землею важкі холодні хмари. Давлять чорним мороком землю, засівають її дрібним осіннім дощем. Несамовито реве вітер, шарпає, гуде навкруги, проймає холодом до голого тіла—брр...

Ну, й нічка — бодай ти вже минала скоріше. Ну, й негода!

Карбовський стоїть, вдивляється в пітьму і помічає, як щось чорне, страшне, похмуре, як упир, лізе перед очима. Невже це його рідні десенські кручі? Невже то такі веселі, вбрані в розкішні плахти й запаски, береги Десни-красуні?

Так, це вони такі. Такі тепер йому чужі, такі далекі. В цьому чорному гробовищі поховане все його життя. Поховані кістки його матері, поховане його кохання, поховане все минуле.

Лізуть ліниво назад чорні привиди. Карбовському ввижається мокра в'язка дорога, повіті пітьмою поля, заволочена сльотавою мрякою чорна безвість навколо... Ніде ні променя, ні привіту. Тяжко ступають коні по грузькому шляху, із засмоктом повертаються колеса, хляпають копита по калюжах. І не віриться, не хочеться вірити, що десь є тепло, затишок,

що є десь великі людні міста, осяяні електрикою, що є якісь радощі, якийсь спокій на світі.

— Тьоп!...—тьоп!...—тьоп!...—тьоп!...—плеще колесами пароплав у холодних водах.

— Шу-шу-шу-шу...—глухо відгукується йому в моторошній імлі беріг.

Пароплав посувається серед темряви обережно, навпомацьки, як сліпець.

Карбовський бачить, як на капітанському містку, нап'явши кобеняк на голову, стоїть темна постать керманича. Вона напружено вдивляється в морок і завзято повертає то в один, то в другий бік кермове колесо. Обіч нього — капітан. Також пильно вдивляється в темряву і те тільки й знає, що нахиляється до рупора та подає в машину:

— Малий!

— Зовсім малий!

— Прибав!..

— Ще прибав!..

Спереду на щоглі блимає сигнальний вогник. Світло його падає на воду й масними відблисками хилитається на мокрій холодній поверхні хвиль.

— Чого я стою тут, мокну?—питається сам у себе Карбовський.—Чого чекаю від цих непривітних берегів?

І не знаходить відповіді. І стоїть далі.

Великий комин, відкинувшись назад, пахкотить. Карбовському приємно стояти коло

нього в захистку від вітру й чути, як якийсь гарячий смажений запах підіймається знизу з машини й лоскоче нюх.

Раптом заскреготіли мокрі заболочені підшви на залізних сходах і знизу на поклад просунулася чиясь голова.

— У-у, і темно ж як, хоч у морду дай! Ви тут, капітане?

— Я!—глухо відізвався низький бас.

— З вами командир хоче говорити.

І голова нахиляється вниз і кричить:

— Таваріщ камандір, капітан здесь!

Дві темні постаті виходять знизу на поклад і підступають до капітана. Одна в шкірянім кашкеті і шкіряній куртці. Це—командир.

— Капітане!—говорить командир і в московській мові його чується щось чуже і вороже. — Накажіть негайно погасити всі світла на пароплаві і будьте наготові—ми в'їжджаємо в район, обхоплений повстанням. Чули? Навколо нас блукають ватаги бандитів... Посуватися тихо, без гудків і сигналів!.. Ніде не причалювати!.. Триматися середини ріки!.. Понялі?

— Поняв.

— Дайте зараз розпорядження.

Командир враз стає плечима до вітру і помічає Карбовського.

— А це хто там?

— Я.

— Хто такий—я?

Темна постать, що стоїть коло командира, швидко підходить до Карбовського й зазирає йому в обличчя.

— Це інвалід той, що без руки!—пояснює він командирові.

— Інвалід? Хм...

Командир ступає пару кроків до Карбовського й зупиняється.

— Слухайте, товаришу інваліде, ви мені щось того... не подобаєтеся. Хто вам дозволив виходити сюди? Чи може у вас також є бажання скупатися в Десні? Можу вам зробити цю приємність, коли хочете.

Карбовський мовчить. Напружена тиша. Він чує, як командирові очі гостро свердлюють його в темряві, і повертається до сходів.

— Чекайте. Куди ви? Слухайте, коли до вас говорять.

Карбовський зупиняється.

— Що я хотів запитати вас? Ага! Як ваше прізвище?

— Довженко.

— Ах, так! Довженко! З хахлів, що? Ну, йдіть, Довженку. Але пам'ятайте: якщо це раз я побачу вас тут—будете в Десні. Чули?

Карбовський підходить до сходів, але му- сить уступитися з дороги: нагору, гупаючи чобітьми й побрязкуючи зброєю, лізуть по сходах червоноармійці. Заспані, в зім'ятих сірих шинелях, у брудних бавовняних штанях і куртках, проходять попри нього, залишаючи по со-

бі в повітрі нудний запах махорки й огидливий сморід поту.

— На містам!—розлягається команда.— Пулемьоти на нос і по бартам!... Ей, живеє там!... І помніть: по першому сігвалу—стрілять!

Світло гасне. Моторошно, чорно навколо. Пароплав потопає в пільмі.

Район повстання... Чудно!.. Його рідні околиці—район повстання...

Карбовський сходить наділ. Але, коли голова його зрівнялася з покладом, раптом зупиняється і напружено вслухується.

Тьопаять колеса в воді, жалібно скиглить машина. Вітер над головою свище, січе дощем у верхні східці.

— „Чи мав би я охоту скупатися?—питає.— А що йому — схопить і викине за борт! Довго хіба? Сьогодні ж викинув тих двох дядьків-повстанців!“

І Карбовський пригадує, як роздягали дядьків, зв'язували їм мотузками руки ззаду. Озираються небораки, безнадійно шукають очима порятунку... Перехиляють їх через поруччя, підіймають ноги вгору... Бр-р... Холодним плеском прийняла їх до себе ріка... Носяться десь тепер у померках над Десною перелякані їхні душі, як блудні вогники... А що там із тими, що надолі, в каюті сидять? Із тими кількома селянами-повстанцями, що на суд їх везуть?.. Завтра й їх грішні душі блукатимуть над бідною землею...

— А що там спереду, капітане? Немов пожега чи що?

Тиша.

— Горить... І близько десь... Ач як палахкотить заграва в хмарах!

Моторошно, тихо. Тьопаяють колеса, скиглить машина.

— „Горить, повстання!.. — думає Карбовський.— А хто ті повстанці, хотів би я знати? Омелько, Левко, Савко, Свирид?“

Вітер реве. Сипле, стугонить дощем по залізних сходах.

— „Але кому схочеться та й хто зважиться в таку ніч нападати на пароплав? Хто там із тих Свиридів та Левків може знати, що десь випадково серед глупої ночі якийсь пароплав Десною пливе? Везе він, правда, велику силу муніції і повстанців на суд, але...“

— Та це вогонь на березі, товаришу командире. Вогнище...

— Вогнище? Кому ж це прийшло до голови вогнище в таку ніч розкладати?

І справді!

Карбовський обережно висуває голову на поклад і дивиться. Так і є — багаття. Близенько десь. Видно багрянні клуби диму і людей видно. Як черва, ворущаться!

— А може якісь пасажери на пароплав ждуть, га?

— Дивак! Які тепер пасажери, де пароплави для них?

Тихо.

— А людей, як муравлів. З півсотні, чого доброго, буде.

— Приготовсь! — розлягається команда.

Кладають рушничні замки. Напружене чекання.

Серце в Карбовського забилося, як колись, перед атакою.

— Триматись лівого берега! — команда знову. Лопотять колеса. Січе дощ.

— Що це — сигнали подають? Зупинись!

— Стоп-п!

Тьопнули пару разів колеса по воді й стали. Захитався пароплав на хвилях.

Карбовський бачить, як спереду впоперек ріки миготять червоні вогники. Розпливаються у воді блискучим лискотом, хитаються на чорних хвилях.

— Що там, човен? — питає командир.

Нервова поспішна хода.

— Стій! Не підпливай! Стріляти буду!..

Нічого не чути. Ні, ні — щось говорять. Подув вітер з того боку й доніс голоси з ріки.

Командир перехиляється через поручні, щось слухає.

Враз випростовується і повертається до покладу:

— Х-ху, полекшало. Ну, й моментик був, бодай би його дідько взяв! Дайте ліхтарню, товаришу. Скоро!

Знову повертається до ріки і слухає.

Чути плескіт весел на воді. Десь близько коло пароплаву голоси.

— Надзвичайне розпорядження командарма... Командирові дев'ятої советської... Задержати, взяти тридцять чоловік піхоти і двох бандитів... Прийміть наказ!

Командир нахиляється і щось ловить рукою. Потім підходить до світла і розгортає папірець.

— А чому пароплав без сигналів? — чути з ріки. — Можете спокійно засвічувати. Всі банди зліквідовані.

Карбовський тихо сходить наділ.

— „Зліквідовані?.. О, він знає, що то значить це коротеньке: зліквідовані!“

Карбовського здоліває втома. Він озирається в темряві, відходить у кут і, сівши на голій долівці, схиляє голову на коліна.

Залопотали колеса, перестали лопотати. Знову залопотали—пароплав пристає до берега.

— Стоп-п!

Скрегочуть залізні ланцюги. Гримлять східці. Пронизливо пищать давно немащені, заіржавілі бльоки.

Гомін на березі. Московська лайка. Матюхи.

— Куди прьошь? Не відішь?... Твою мать! Павилазіло?

— Чого розкричався? Ідол проклятий!..

На пароплаві рух, біганина.

— Живо там! Не затримуй!

Тупіт десятків заболочених чобіт... Скрип

дощок... Якась дірава пара ..чобіт неприємно чвакає... У розчинені двері разом із холодним вітром вривається мокра, брудна лава людей. Брязкія зброї. Пахне мокрою повстю, соломною, дьогтем...

На пароплаві засвічують світла.

Карбовський підіймає голову, пильно вдивляється в когось і раптом швидко встає.

— О, Свирид!

Очі Свиридові зустрічаються з його очима. Хвилину дивляться на нього пронизливо, потім раптом крешуть вогнем і погірдливо озирають його з голови до ніг.

— Не Свирид, а товариш Свирид! — різко відсікає він. — Білі кадась Свириди, а ноньче вже нету... Понял? А іщо совєтський, до лихої матері!

І, призирливо глянувши на порожній рукав Карбовського, відходить.

Карбовський стоїть, мов приголомшений.

Свирид? Ось тобі й Свирид! Але нащо він зачіпав його? Ще там піде, наплеще де не треба на нього... Знатиме тоді він Довженка!..

Карбовський відходить набік і зупиняється коло сходів, що ведуть до кают. Зверху видно, як там стоїть вартовий коло дверей, спершись об рушницю. Ага, це повстанці там ті!

— Переходи, чого стоїш? — чує Карбовський. — Не вільно, чуєш! Гей ти! До кого говорю?

Карбовський швидко відходить. На душі

вудно, огидливо. Немов якийсь слимак по ній переліз.

Свирид не виходить йому з голови. Ось тобі ті Свириди з Левками! От і повстання!

— Ну, що там, готово?—кричать з покладу.

— Готово! — озиваються знизу.

Гримлять ланцюги. Хитається пароплав. Вітер, як із жмені, сипле дощем у дерев'яну обшивку.

Залопотали колеса, пароплав поплив.

Карбовський сідає на мішки з борошном і підіймає комір. Затишно, тепло... Десь повіває по ногах, але то дурниці... Аби спокійно...

— Тьоп-тьоп-тьоп!.. — плещуть колеса.

— І-і-і-і... — скиглить машина.

А над Десною і стогне, і свище, і завиває голодним ззірем осіння негода...

* * *

Карбовський здригається крізь сон і підіймає з мішка заспану голову. І враз, мов підкинутий, зривається на ноги.

Пароплав гуде. Здригається всім корпусом і гримить від громових вибухів.

Сотні чобіт важко тупочуть над головою. Крики, метушня, шарпанина, гамір.

Що це?

Ух! — глушить його близький стріл, і Карбовський відкидається вбік. Ух! — рвануло над самим його вухом, і він із грюкотом, дрібно

тупочучи ногами, скочується вниз по гуркотливих залізних сходах.

Нагорі справжнє пекло. З диким торохкотінням, захлискуючись, стугонять скоростріли, сіпають, реуть повітря вистріли з рушниць.

Серце в Карбовського трохи не вискочить із грудей. Ноги трусяться, живчик молотками стугонить у скронях.

— Що це? Що таке?

Насторожені вуха чутливо вслухуються, ловлять страшні звуки. Карбовський тулиться плечима до стіни й широко розкритими очима озирається навкруги.

Нікого. Збоку мовчазно чорніють тихі, маленькі, повні якоїсь жахливої таємничості каютні двері.

Карбовський міцніше притискується плечима до стіни, і рука його несміливо підіймається, боязко простягається до клямки й легенько торгає двері. Замкнені. Рука натискає сильніше — так, замкнені.

Карбовський хвилинку прислухується, потім раптом з усієї сили навідає плечима на двері. Завіски хрускають, тріщать сухі тонкі дошки—і Карбовський бомбою влітає в страшну, сліпу пащу каюти.

Нечутно стрепенулись і засновигали навколо нечутні чорні привиди.

— Ш-ша, люди!.. Ш-ша!..

Карбовський припадає до дверей і насто-
рожено ловить звуки.

Раптом відхитується назад і здушеним
криком падає з його вуст змовницький шепіт у
морок каюти:

-- Нагору, хлопці!.. Всі... Разом... За мною!

Пітьма заколихалася, зашаруділа невизра-
ним, сухим, як шамотіння осіннього листа, зву-
ком — і чорна маса гадюкою поповзла вузь-
кими сходами нагору.

— Піу-у-у!...—просвистіла над вухом куля

— Піу... — проспівала друга й м'яко цмок-
нула десь над головою в дерев'яний бальок.

Просто перед Карбовським, припавши на
коліно, стоїть червоноармієць і стріляє в бе-
ріг. Цівка карабіну раз-у-раз випльовує з се-
бе сліпуче полум'я і ріже вухо оглушливими
вибухами.

Карбовський з розгону налітає на нього
ззаду — і червоноармієць раптом відхитується
набік від страшного вдару.

— Ізмена, таваріщі!.. Ізмена!

Карбовський вириває йому карабін з рук
і бачить, як кілька дужих рук підхоплює чер-
воноармійця вгору і перекидає за поручні.
Шубовсть!

Серед луску стрілів вибухає враз громо-
вий крик із десятків міцних грудей — і вліво
і вправо від Карбовського, розбігаючись дво-
ма швидкими потоками, потекла розбурхана
чорна людська лава.

Шум, галас, шамотня.

— Держісь, таваріщі!.. Не здавайся!

— Піддавайсь, шпана гадюча! Піддавайся!..

Хрипіт, тяжкі віддиhi грудей.

Очі в Карбовського горять, груди ломить відвага.

— Н-ну, тепер тільки Свирида мені знайти б!... Свирида! Де він?

Карбовський озирається і бачить, як двоє людей із хрипотом і сопінням, схопившись у страшному герці, боряться коло нього. Велика важка постать у шкіряній куртці і шкіряному картузі, уникаючи страшних ударів, відступає назад, насідаючи плечима на Карбовського.

— А-а, командир! Товариш командир!.. Скупатися пропонував мені?

Карбовський хапає його ззаду за комір і підставляє ногу. Командир вимахує руками й гримається на поміст.

— Так його! По-козацьки! — чує Карбовський і бачить, як хтось притьмом кидається на командира й навалюється на нього всім тілом.

— Хто це? Свирид? Та як же це? От тобі й Свирид!..

Карбовський задихується. Лице Карбовського в поті.

Він проводить рукою по чолі й чує, як якась густа слизота гарячим струменем заливає йому очі і пахне кров'ю.

Що ж це?

Круги в очах. Стогін у вухах.

Карбовський хоче втриматися рукою за поручні, але безсило хилиться і падає на тугі мішки з мукою...

* * *

— ...Та не ступайте туди, хіба не бачите? Там ніжна квітка. То предок наш один колись поляг тут, і на крові його виросла ця ніжна польова квітка...

Зіночка нахиляється і гладить рукою квітку.

— У-у, який же ви незграба, Карбовський!

Широке поле навкруги і безліч ніжних квіток розкидано скрізь по полю. Червоні, білі, жовті, рожеві, голубі квіти... Гудуть навколо бджоли. Тріпочуть крильцями легкі метелики...

— Усі ці квіти на нашій крові виросли, Карбовський. Так, так — чого видивляєтесь на мене?..

Карбовський розплющує очі.

Тихо. Жалібно плаче вітер у комині. Гуде за вікном хуртовина, закидує щіби м'якими кім'яками снігу.

— Де ж це я? — хоче збагнути Карбовський.

В сусідній кімнаті біліє у хатніх померках сволок. З-за сволока визирають сухі васильки, безсмертники, м'ята. Пахне чимсь рідним, теплим, домашнім, ласкавим. Цвіркун у запічку цвіркає.

Сон чи привид?

Карбовський повертає на подушці голову й помічає, що вона обв'язана.

Обв'язана? Чому?.. Ага, він знає, чому! Якась хода в сусідній хаті. Хтось іде сюди. Хтось став на порозі в дверях і дивиться на нього.

Хто це? Свирид? Звідки він тут узявся?

Волосся в Свирида підстрижене кружком, рівненько, по-козацьки. Стоїть, тримає в руці лампу, вдивляється. А може не Свирид?

— Це ви, Свириде?

— Та хто ж інший, як не я?.. Ну, дяка Богові! А ми вже думали, що не врятуємо вас... Ну, як вам?

Привітливий, ласкавий. Ставить на лежанці лампу, підходить, нахиляється. Торгає рукою йому голову.

— А де, Свириде, пароплав?

— Що? Пароплав? А ви не забули? Ого, де вже той пароплав!

І по хвилині:

— Багато, дуже багато нам з вами роботи було коло нього... Коло того пароплава.

Роботи? Що за робота? Ага, так, так!..

— Скажіть, Свириде, де я?

— На хуторі, коло Десни. В отаманки Орлиці... То ж я тоді — пригадуєте — з отаманкою Орлицею на пароплаві був.

— З Орлицею? Якою Орлицею?

— А ось вона сама тут зараз буде... А знаєте, тоді ви нам той... трохи всієї справи

не зіпсули... Пригадуєте, коли мене впізнали? Думав я був уже, що все пропало. Але, дякувати Богові, якось зійшло... А й лицар же з вас! Йй-богу, лицар! Та ось біда тільки — підстрілили псявіри...

— А де, Свириде, ті поділися?

— Про кого ви?

— А ті, що у каюті були?

— Ах, ті! Повстанці?.. Усі в нас, у загоні... Двох забито, а решта всі, як риби, здорові. А ось і отаманка...

Двері з сіней відчинилися і хтось зайшов до сусідньої хати. Постукав ногами об долівку, струсив сніг.

— Ну, що там, Свириде?

Карбовський стрепенувся.

— А йдіть-но самі сюди... Самі побачите. Поспішна легка хода—і в дверях Зіночка. Зіночка — Боже!.. Отаманка Орлиця!.. То ось хто та Орлиця!

Карбовський дивиться на неї — пізнає і не пізнає. Коротке обстрижене волосся, жупан, високі чоботи, козацькі шаравари...

— Пізнаєте? — питає Зіночка і дивиться йому глибоко в очі. — Колись, пригадуєте... на Десні?

— Зіночко! — скрикує Карбовський і робить рух, щоб підняти з подушки голову.

— Лежіть, лежіть, не рухайтесь!... Вам треба спокою... Ну, й мали ж ми мороку з вами!.. Ой, мали!... Як вам?

Зіночка підходить, нахиляється.

— Помадай-но, Свириде, голову... Мої руки холодні.

— Вже мацав, отаманко. Нема гарячки.

— Ну, от і добре. Лежіть спокійно, сил набирайтесь. Ми з вами ще про все, про все поговоримо. Часу буде досить. Лежіть, а я тут справи деякі поладнаю... Ну, що там, Свириде, прибули стежі?

-- Прибули, панно отаманко.

— Клич їх зараз сюди! Бери лампу!.. А ви, Карбовський, лежіть та швидше одужуйте. На весні поїдемо з вами на оболоння квітки збирати. Що?.. А добрі квітки будуть цієї весни. О, добрі!

Свирид стоїть із лампою в руках, щасливо всміхається.

— Кумедна наша отаманка! Йй-богу!.. По квітки, каже...

І, показавши Карбовському разок блискучих білих зубів, — штабу залізну цими зубами перегризти можна, — виходить слідом за Зіночкою.

Карбовський лежить, чує, як хтось доповідає Зіночці про вислід стежі, чує, як молододобре брєвить під сволоком її енергійний, бадьорий голос. І дивно йому... І якийсь солодкий сон йому ввижається...

Мете за вікном десенська хуртовина. Плаче вітер у комині. А в серці в Карбовського спокій і радісний спів. І повно щастя в грудях.

УЩІР

За холодними шибамі вікон—чорний осінній морок, і сліпі блиски на склі, як лискіт мертвого ока. Раз-у-раз несамовито гонить вулицею вітер. Лопотить бляхою на покрівлях, гуде і тонко свище у верховітті голої за вікном тополі.

Дарка простягає руку до маленького японського столика і дивиться на годинник.

— О, Миколо—вам пора вже. Спішіться.

Микола встає, озирається по кімнаті.

В кімнаті повно-повнісенько меблів—повернутися нема де. Перенесено сюди все з двох інших кімнат, що руїнами стоять за замкненими дверима. Третього дня влетіла туди з-за Дніпра большевицька граната. Горою лежить тепер там румовище на підлозі, і крізь величезну діру в мурі дихає знадвору холод. І чути серед руїн, як тоскно гуде десь під бальконом на телефонних дротах вітер.

Микола шукає скрізь по кімнаті за своїми рукавичками.

Ах, прокляття з усіма цими війнами, революціями, станами воєнної облоги, що пере-

вернули догори ногами все життя і підпорядкували волю людини своїм диким законам!

І встають перед очима холодні літери суворого наказу командатури міста:

„... Особи, що їх пізніше вказаної пори затримують на вулицях міста, підлягають суворій карі зо всіма строгостями воєнного часу...“

Метнувся по кімнаті—ну, де ж вони, до лиха! Ах, ось!

— То, значить, до завтра, Дарцю.

Дарка, молодод вигинаючи тіло, встає з софи (похотливо дзвенькнула під нею пружина) і простягає Миколі руку.

— А може б... якось я тут переспався?..

— Ні, ні—йдіть. Бачите, що нема де. Я для бадьорости вас поцілую.

І пухкі вуста її простягаються до його вуст і солодкою отруєю отуманюють йому мозок.

— Ідіть, ідіть—ви спізнитесь.

П'яний від кохання, Микола виходить і швидко збігає сходами на вулицю.

Холодна темрява навколо. Шуми вітру в гіллях дерев і задумливо-одноманітне, журливо-докучне, як самотній сум уночі серед поля, гудіння телеграфних стовпів.

Микола підіймає комір і, засунувши глибоко руки в кишені, голосно стукає закаблукками по хідниках.

На вулицях—ані душі живої. В домах заборонено світити—і стоять вони чорні, осліп-

лі, неначе величезні гробівці на велетенському цвинтарі.

Десь глухо за Дніпром бухнула гармата — і в ту ж мить із вудним виттям перелетів над Миколиною головою страшний пакет смерти.

— Приємність! — криво всміхається Микола і повертає круто вбік.

З-за рогу вулиці налетів на нього з боку Дніпра різкий порив вітру — і пахнув він водою, вогкістю і мокрим хлюпотом розгойданих хвиль.

— Не втримаються Жоржики. За день-два, видко з усього, „товариші“ таки виженуть їх з міста.

І потягнувся думками до Дарки.

Великі електричні ліхтарні стооким чудищем розляглися по місту і таємниче моргали в темній порожнечі вулиць.

Раптом у протилежному кінці майдану, куди вийшов Микола, опукло, як корок шампана, вибухнув стріл. За ним, поспішаючи, луснув другий і третій.

— О, вже почалося! — майнуло в голові і моторошний страх мурашиними лапками перебіг по тілу.

Микола зупинився і притулився плечима до темного муру дому.

Стягло.

-- Ах, чорт!

І досадує, що злякався наказу командатури і не взяв із собою револьвера. На цьому

майдані щоранку під ятками й рундуками знаходять людські трупи.

Враз із-за темних рундуків виїхав візник. Ліниво кладали на бруку кінські підкови, колеса з гумовими шивами підстрибували на камені й м'яко гуркотіли.

—Також лиха година когось додому жене,—подумав і, зрадівши, що бачить живих людей, вийшов їм назустріч.

Візник зупинився.

У повозі сидів у чорному однострої денікінський офіцер. Світло ліхтарень масно вилискувало на золоті його погонів і опуклій кокарді—і на душі в Миколи зовсім відлягло.

Микола порівнявся з повозом, глянув на чорного офіцера і спокійно попростував далі.

Але офіцер швидко сіпнувся, виставив напроти Миколи карабін і голосно крикнув:

— Стой!

Микола зупинився.

— Хто?

— Свої.

— Хто свої?

Микола назвав себе.

— Куди?

— Додому.

— Жид? Комуніст?

Микола почув, як сильно б'ється його серце.

— Ніколи комуністом не був і не жид. Я маю при собі всі документи.

Офiцер хвилину подумав, потiм посунувся в повозi.

— Сiдай!

Микола стояв.

— Сiдай, кажу!

— „Бiгти!—майнуло в Миколивiй голови i пригадалася миттю Дарка.—Але куди? Всi брами позамиканi!“

— Ну?

Микола ступив безнадijno до повозу i сiв поруч з офiцером.

— Вези!—скомандував чорний офiцер.

Вiзник потягнув вiжки, i повiз рушив.

— „Куди вiн везе мене?“—подумав Микола. I повернувся до офiцера.

— Я всi документи маю при собi в порядку,—вважав для чогось потрiбним iще раз заявити Микола.

Офiцер мовчав. Вiн пильно дивився кудись наперед поза вiзником.

Минули темнi купи яток серед ринку i попрямували до середмiстя.

— Грошi маєш?—несподiвано запитав офiцер.

Холодний пiт виступив на чолi в Миколи.

— Грошi?—перепитав вiн.

У Миколи були грошi: ще сьогоднi Таня Трубецкая (княжна!—о, треба використати це, як засiб для порятунку!) передала йому через Дарку двiстi карбованцiв за роботу. Але...

— Є трохи,—сказав Микола:—два карбованці й щось там дрібних. А що?

Бо скажеш, що є—заб'є на місці: не дозволить же „честь офіцерська“ виправдуватися потім у командатурі, що обібрав чоловіка!

— Ага.

Офіцер тикнув карабіном у візникові плечі.

— Стій!

Повіз під'їхав до великої ліхтарні і став.

— Можеш собі йти.

Микола здивовано видивився на офіцера.

— Іди, кажу.

— А може б ви відпровадили мене до командатури?

— Ти підеш?

Микола хвилину вагався. Потім рвучко встав і зіскочив на хідник.

— Гайда додому!

Микола повернувся, щоб іти. Але миттю щось ніби штовхнуло його в плечі. Він озирнувся й інстинктовим відрухом руки відкинув націлений у його голову карабін.

Цівка ригнула вогнем і, боляче ляснувши в Миколиних вухах, гримнув серед вулиці стріл.

Дикий жах обхопив Миколу. Рвучким рухом він ухопив гаряче дуло і з усіх сил потягнув його до себе. Офіцер вискочив із повоза й шарпонував карабін назад.

Зав'язалася боротьба. Офіцер був дужчий,

але жах надавав Миколі небувалої сили. Карабін вертівся в руках, хитався, груди сильно віддихували, з відкритих уст вилітав хрип, харчання, дикі вигуки.

— Що ви робите?.. Що робите?.. Отямтеся!... — кричав розпачливо Микола.

— Пусти!.. Чуєш?.. Пусти, т-твою мать! — хрипів офіцер.

Миколині руки, мов кліщі, вчепилися в карабін, і офіцер, не маючи сили вирвати його, почав бити Миколу ногами. Микола ухилявся, але коли офіцер пошматував за каблуками йому штани і поранив тіло — став відбиватися носками черевиків. Втомлені ноги нарешті не витримали: обоє впали на брук і завертілися в шаленім герці.

— Пусти, сучий сину!

— Не пущу.

— Пусти! Все одно вирву й заб'ю, як пса.

— Не пущу!.. Не вирвете...

І хрипко харчали їх дикі голоси, повні звірячого жаху і лютої злоби.

Нарешті обидва безсило встали на ноги і почали переводити дух.

— Пустиш?

— Ні, не пущу!

— Сволоч, большевик!

— Хай буде, але не пущу.

Візник спокійно сидів на передку повоза і, не повертаючи до них голови, крутив у руках цигарку.

— Ідемо до командатури!—крикнув офіцер.

— Ідемо!—втішено згодився Микола.

І обоє вони, не випускаючи карабіна з рук і цупко тримаючись його, сіли в повіз.

Візник цмокнув, і кінські підкови зацокали знову серед глухої тиші вимерлих вулиць.

У вікнах домів—сліпий морок. І дивно й дико було відчувати себе самотнім серед цього моря набитих живими людьми кам'яниць, глухих і байдужих до всього, що поза ними.

Переїхали вулицю.

— В цьому домі мене добре знають. Хочете—зупинимося і поспитаємо в домового сторожа.

— Я тобі покажу сторожа!

Микола почав відчувати на пальцях пекучий біль. Придивився і похолов—підчас боротьби на бруку офіцер поздирав йому м'ясо з пальців правої руки, що була без рукавиці, і на одному з них, сильно скривавленому, біліла тоненька, така дивна на погляд кісточка.

Виїхали на майдан коло пам'ятника. Офіцер зупинив візника.

— Вилазь.

— Куди?

— Вилазь, говорю.

— Не вилізу. Везіть до командатури.

Офіцер сильно штовхнув його ліктем під бік. Микола похитнувся від болю, але швидко вперся ногою в підступеньок і ще сильніше стиснув пальцями карабін.

— Не вилізеш?

— Не вилізу.

— Сволоч! Пізнаєш місце, де ви—таку вашу матір—графу Келлера вбили?

— Ніякого графа Келлера я не знаю. Везіть мене до командатури.

З далеких задніпрянських просторів долетів гук гармати і слідом за ним, із свистом, пронизуючи холодний морок ночі, перелетіла над їхніми головами граната і гучно розірвалася, бризнувши полум'ям над золотими копулами святої Софії.

З-за пам'ятника вийшло кілька чоловік патрулі. Молодий поручник, начальник патрулі, підійшов до них і голосно запитав:

— Що тут таке?

— А ось бандита зловив, большевика. Ішов сволоч вулицею і дер на все горло інтернаціонал.

— Пане поручнику, я вас дуже прошу—відправте мене до командатури. Ніякий большевик я не є і ніякого інтернаціоналу не співав. Спитайте у візника. Я вертався додому, а капітан напав на мене і хотів застріляти. Я дуже вас прошу...

— Будьте ласкаві, панове, злізти і піти зо мною до командатури.

— Нащо?—закричав чорний капітан.—Кстенке цю сволоч!

— Я вас прошу, пане капітане.

Чорний офіцер раптом потягнув до себе карабін і крикнув до Миколи:

— Пустя!

— Не пушу. Прошу вас, пане поручнику, відберіть від капітана карабін.

Поручник підійшов до повоза і узявся за карабін.

— Пустіть!

Обидва пустили.

— Прошу тепер за мною!

Вони зійшли з повоза й пішли. Чорний капітан спереду, Микола під охороною салдатів іззаду.

Руки в Миколи щеміли від болю. На душі було тоскно.

Похмурий будинок командатури міста. Довгі коридори й коло кожних дверей заспані салдати на стійках.

Миколу завели до якоїсь кімнати і залишили самого. Офіцери пішли до команданта.

— Він співав інтернаціонал. Він пропонував мені викуп,—чув Микола з-за дверей.—Я не можу, пане полковнику, попустити злочин і провокацію.

Микола подався наперед.

Двері відчинилися.

— Прошу.

Великий покій. За бюрком—полковник із золотими погонами, коло нього молода пані.

— Ви хто?—ледве глянувши на Миколу, запитав полковник.

Микола простягнув йому свої документи.

— Я мирний громадянин. Вертався від знайомих додому і мав нещастя зустрінутися з...

— Хто вас знає в місті?

— Мене дуже багато людей знає. Прошу вас зателефонувати до князів Трубецьких.

— Трубецьких?—перепитав полковник і уважно подивився на Миколу.—Добре. Можете, пане капітане, йти. І я вас дуже прошу...

Микола далі не чув. Полковник вийшов із чорним капітаном до сусідньої кімнати і там піднесеним голосом щось йому доводив.

— Сядьте!—запросила пані.—Але ж який вигляд у вас! Боже мій—у вас руки в крові.

Микола глянув на руки і здригнувся.

—Це все, madame, в боротьбі з цим капітаном.

— Який жах! І це завжди, щоденно в нього!.. Не розумію, як можна доручати такому божевільному командантські обов'язки...

Микола повертався з командатури з перепусткою в руках. Звуки його ходи гучно відбивалися в склепіннях брам, але лячно не уло. Ліхтарі таємниче моргали в пільмі. Вітер безупину гнав по вулицях, свистів у ґратах огорож і гуркотів на вивісках та на блясі покрівель. Зрідка накрапав дощ.

За рогом вулиці, куди хотів повернути Микола, раптом вибухнув стріл.

Микола зупинився.

Звук стрілу сколихнув чорну гущу ночі, прокотився вулицями й положливо втік кудись у перевулки.

Стихло.

Микола хвилину стояв без руху. Потім, хапаючись пальцями за каміння дому, обережно просунувся наперед і визирнув із-за рогу.

Коло дому стояв знайомий візник із представленим до повоза карабіном. Оподалік від нього, припавши на коліно, стояв схилений над трупом чорний капітан і покwapно порпався в його кишенях.

Шалена злоба гарячою парою вдарила в Миколину голову. Не надумуючись, диким поривом він кинувся до візника і швидко захопив карабін. І раніше, ніж капітан встиг стати на ноги, Микола кладнув замком, підкинув карабін до плеча і вистрілив.

Офiцер незграбно замахав руками в повітрі і гримнувся на землю.

Стихло все.

Візник ледве помітно повернув голову до капітана і подивився на його труп.

— Дочекався таки собака!

Потім, не повертаючись до Миколи, попростав:

— Чи не маєте часом сірничка, добродію?

Микола швидко захпав скалічену руку до кишені, простягнув візникові сірники і аж тоді почув, як дикий страх обхопив його всього.

Візник чиркнув сірник, запалив цигарку, віддав пуделко Миколі і взявся за віжки.

— Треба поїхати до командатури та заявити, що хтось уконтрапував цього сволоча. На добраніч, пане!

І, цмокнувши, від'їхав.

Микола хвилину дивився йому вслід. Потім подивився на чорну купу двох трупів серед майдану, кинув карабін на брук і стрімголов, гупаючи закаблуками, побіг вулицею.

Вітер свистів йому у вухах, в очах мерехтіли ліхтарні. І хоч звідси було Миколі ближче до свого дому, він біг у протилежний бік, у напрямі до тих вулиць, якими недавно переходив. Він біг назад, до Дарки.

ПРОЖЕКТОР

Кинули жеребок.

І коли він упав на мене, я широко оглянув присутніх, бажаючи знати, хто буде товаришувати мені. Душа моя враз проясніла, побачивши, як струнка Наталчина постать швидко підбігла до мене.

— Я з вами!—радісно заявила вона.

— Так?

І, рвучко простягнувши руку, міцно, так міцно, що почув хрускіт під своїми пальцями, стиснув її маленьку долоню.

Наталка легко скрикнула від болю і, коли я розтулив пальці, привітливо всміхнулась до мене.

— Ну, то не тратьмо дорогого часу!—заквапив нас Андрій.—Гайда в дорогу. Одне пам'ятайте: від успіху справи залежить усе. Коли нам пощастить зробити це—шлях утечі для ворога буде відтятий. Ну, з Богом!

Ми швидко попрощалися з усіма і слідом за Андрієм, що чекав уже на нас у плаці й шапці, вийшли на вулицю.

Безодня сліпого мороку поглинула нас.

Чорна земля, чорне небо, а між ними, в якійсь дикій оскраженілої, з гудінням і свистом справляв відьомське весілля вітер. Погодка, в яку, каже народ, добрий господар найпаршивішого пса не вижене з хати.

Ми зупинились і якийсь час мовчки стояли, вслухуючись.

Мовчанку перервав Андрій.

— Ані пса живого навколо. Погода мов на замовлення. Ну, ходімо! Йти тихо за мною, н про що не розмовляти.

Сказав, повернувся і пішов.

Я переклав у ліву руку чорну пачку з піроксиліною, взяв правою Наталку за лікоть і, розмірявши крок, пішов нога в ногу з нею рівною військовою ходою.

Андрій узяв напрям на позаміські сади, і ми пішли вузенькою вуличкою попри високі дерев'яні паркани. На весні рожевів за цими парканами яблуневий цвіт, уліті серед густої зелені спіли червонобокi циганки і довгі, подібні до ручних ґранат—соковиті бери, а тепер було там чорно й голо, і у шарудливому галуззі дико ревів вітер.

Широкоплеча Андрієва постать ледве помітною чорною сільветою коливалася в темряві перед нами і почувалася в ній якась залізна твердість і рішучий обдуманий намір. І це відганяло від мене всякі думки про те, куди я йду й що маю робити. А свобідна Наталчина хода була така легка й безжурна, немов би

вона йшла не на ризиковане діло, а ось просто собі на прохід чудової місячної ночі.

Ми йшли тихо, мовчки.

Збоку, в далечині, за сонним робітничим передмістям із чорними купами покрівель жи-дівської бідноти, виблискували великими світ-лами електричні ліхтарні в осередку міста. І були вони якісь сумні серед цього непрогляд-ного мороку, як похоронні свічки над чорною труною. А спереду сліпою пільмою розлягався перед нами безкрай холодної темряи.

Перейшли одну вуличку, другу, повернули кудись круто вбік і вийшли в поле.

І стало враз якось моторошно серед цих голих просторів без темних людських осель і без затишних дерев'яних парканів навколо, і чорна небезпека звідусіль дивлялася на нас своїми цукатими неморгливими очима.

Андрій раптом зупинився і, повернувшись до нас, тихо запитав:

— А електричну ліхтарку не забули взяти?

І те, що він подумав у цей час про ліхтарку, і те, що запитав якимсь гробовим здущеним шепотом, виразно говорило, що небезпека близько.

Я швидко мацнув рукою по кишені й відповів:

— Є.

І ми пішли далі.

Вітер із шаленою силою гнав по полю,

немов у смертельному жаху втікав від когось, шарпав нашу одіж і, пробираючись до голого тіла, перебігав по ньому неприємним холодом. І в цьому холоді чулося, що десь зовсім близько була ріка.

— І що він там бачить серед цього мороку? — тихо щепнула мені над вухом Наталка і від цього шепоту стало мені якось тепліше й бадьоріше на душі. — Я б просто в самі ворожі лапи попалась.

Я мовчки, без слів, стиснув Наталчину руку й почув, як вона щільніше притулилась до мене.

Почали спускатися кудись наділ і, хоч нічого не було видно, щораз виразніше ставало, що тут десь зовсім близько перед нами вода.

— Ну ось. Тут! — зупиняючись, прошепотів Андрій, і в чорній темряві коло нас мокро захлюпали розгойдані хвилі.

Я повернув голову праворуч, туди, де мав бути міст, але нічого в темряві не побачив.

Андрій раптом присів і, шелестячи руками в очереті, почав щось шукати. Потім випростався і повернувся до нас.

— Усе в порядку, — тихо, самим віддихом прошепотів він. — Човен тут. Тихенько сідайте.

Першою зробила рух до човна Наталка. Андрій підхопив її під лікоть і допоміг сісти. Потім повернувся до мене й узяв із моїх рук піроксиліну.

— Сідай! Сюди, сюди... Піднось ногу!

І коли я, намацуючи руками Наталку, сів поруч із нею, почув близько коло свого вуха:

— Візьми фугаси. Постав їх у ногах напроти себе. Дрючок на дні човна. Знайшов?

Коли я знайшов дрючок, Андрій сказав:

— Ну, з Богом!

І я почув, як човен посунувся в очереті, і Андрія раптом не стало. Чи він пішов назад, чи стояв десь віддаля і з п'ятьми дивився на нас — не знаю. Імла проковтнула його.

Я залишився сам із Наталкою і вмить відчув безмежну близькість до неї. І першим моїм рухом було так близько присунутися до цієї дівчини, щоб зовсім притулитися до неї. Потім я перехилився набік і намацав рукою очерет.

— Пливемо? — запитав я.

— Пливемо! — відповіла пошепки Наталка.

Я потягнув за очерет, і човен із легким шарудінням повернувся в Наталчин бік. Наталка гнучко нахилилася і зробила те саме. Човен випростався і повернувся знову в мій бік.

— Давайте разом! — шепнув я, і ми обоє нахилилися.

Човен поплив.

Від ріки дихало льодовим холодом. Вітер скаженими поривами іноді налітав на нас і шумно шелестів навколо в сухому очеретинні.

Я вдивлявся в воду. Вона була темна, як чорнило, і лише зрідка, як тмяна срібна нитка,

перебігали по ній сліпі, ледве помітні, блискучі змійки. І тільки хлюпіт води говорив про те, що по ній бігли хвилі.

Плисти треба було проти води, і човен посувався дуже поволі.

— „Чи встигнемо до півночі?“ — подумав я і підніс до очей руку з годинником. Але нічого не побачив.

Раптом великою чорною масою, як сліпа потвора з широко вилупленими очима, тмяно вирізався перед нами на тлі неба міст.

Я запер віддих і якийсь час нерухомо дивився в пільму. Небезпека була дуже близько.

— Ну? — здивовано шепнула мені Наталка, і я знову нахилився й потягнув до себе очерет.

Міст із кожним нахилом вирисовувався все виразніше. Уже можна було бачити два чорні бики, на яких простяглося з краю в край прозоре мереживо залізних луків.

Несподівано щось блиснуло в пільмі і, осліпивши нас, забігало довгим вогневим хвостом по мосту.

Прожектор!

Одну коротеньку мить, як зачарований, я дивився на гарний, повний якогось казкового чару, освітлений ажур мосту. Потім швидко захопив Наталку за руку і, міцно тримаючи її, потягнув на дно човна.

Прожектор помацав мостові бики, сліпу-

чою стрілою ховзнув по ріці і, обминувши нас, миттю згас.

— Швидше, швидше! — схопилася Наталка, і ми, з гучним биттям сердець, почали сквапливо хапатися за очерет.

Чорна маса мостового бика вже зовсім близько. Ще трохи — і він сховає нас від страшного ока прожектора.

Роблю останнє зусилля, щоб як найшвидше проскочити цю прокляту, таку коротеньку і таку небезпечну відстань — і ось ураз, пронизавши морок ночі, вогневий сніп упав просто перед нами на беріг. І стало ясно на ньому, як удень.

Віддих завмер у грудях.

А за кілька кроків від нас із божевільною ясністю виднілася роз'їжджена колесами мокра осіння дорога і в цій ясності був жах, від якого не було куди сховатися.

— Ну, значить, край! — розпучливо блиснуло в мене в думках і душа вмить зробилася холодна й порожня, немов зайшов у неї вітер і вигнав звідти все, що там до цього часу було.

Але я не встиг іще здати собі справу, що робити, як сніп прожектора, мов вогневий стовп над Мойсеєвими скрижалями, постоявши задумливо на місці, майнув угору, швидко перебіг по верхах дерев на березі, що їх дико розкидав у всі боки вітер, блискавкою перекинувся на другий бік мосту і, побігавши по ріці, згас.

Похапцем я схопив дрючок із дна човна,

вперся ним у беріг і погнав човен до бика. Ще трохи, ще, ще — і я захопився руками за кострубаті, необтесані, холодні боки гранітових масивів.

І стало враз затишно — вітер віяв із того боку бика, і стало легко на душі — бик закривав нас від прожектора.

В пориві безмежної радості я сильно обхопив рукою Наталку за шию, притиснув її до себе й божевільно поцілував просто в уста.

Наталка не перечила.

Над головою висіла темна маса мосту. Як дістатися туди?

Я випустив Наталку з рук, помацав долонями камінь бика, що прямовісною стіною спускався згори у воду, і, з силою відштовхнувшись від нього, спрямував човен до берегової опори.

Блиснув знову прожектор і разом із його блиском долетів до нас звідкись здалека, з холодної пільми за рікою, тонкий протяжний свист паротягу.

— Поїзд? Не встигну! — жахливою думкою пробігло мені в голові, і я захопився за якесь каміння на березі.

Швидко, похапцем шепнувши Наталці, щоб вона тримала човен, я з гарячковим поспіхом почав роззуватися, намацав плоский холодний камінь коло човна, простягнув руку по проксиліну і виліз на беріг.

Поїзд зближався.

Прожектор забігав по залізному в'язанні мосту і нагорі почулося протяжне перекликування вартових:

— Смотри-і-і!

Я задер голову вгору і в світлі прожектора побачив цілий ряд східчастих брил каміння, що підпирав опору мосту.

Швидко, як вивірка, я скочив із одного каменя на другий, підбіг до найближчої брили і почав лізти нагору. Ще одна брила, ще, ось остання — і я захопився руками за холодну залізну траверзу. Намадавши місце на ній, прикріпив чорний пакет із піроксиліною, прив'язав до неї запальний шнур і, розмотуючи його, почав швидко спускатися наділ.

— Сма-атрі-і-і!.. Смотри-і!.. — голосно перекликувалися над рікою.

Тримаючи кінець шнура в руках, я підскочив до човна. Наталка вже чекала на мене, розіп'явши широко перед собою велику вовняну хустку.

Я встав перед нею навколішки, заліз під хустку і, впершись ліктями в Наталчині коліна, засвітив сірник. Почувся запах горілого, іскра змійкою побігла по шнурі, і я вскочив у човен.

Поїзд із шумом уже гудів на мості, легко потріскуючи на залізних його скріпах.

Із силою я відштовхнувся від берега і пустив човен на чисту воду.

Раз і другий необережно бовтнув дрючок

у воді, яким я відганяв човен на середину ріки, і раптом сліпуче світло прожектора, простягнувшись в один, потім у другий бік, впало просто на нас.

— Стой! Кто пливёт? Астанавісь! Стреляю! — грізно закричали зверху.

Я що було сили гріб, намагаючись чим далі відплисти від мосту. У вухах моїх стояв гук поїзду, що з шипінням і свистом миготів світлами в його залізному ажурі.

Затаракотів скоростріл, кулі просвистіли над нашими головами, і в ту ж саму мить щось пекельним громом ударило в землю й небо. Прожектор миттю згас і з тріском і страшним плескотом усе позаду нас провалилося в чорну холодну безодню.

Високі хвилі хитали човен, несамовито крутили його, несли кудись у темну безвість, але я не зважав на це. Шалена радість сліпучою блискавкою освітила мою душу. П'яний від дикого щастя, я міцно обхопив руками Наталчин стан і почав покривати її милі уста, очі, волосся, дорогі мені плечі палкими, жагучими, божевільними поцілунками. В душі моїй заблисло і простягнулося довгим пасмом у майбутнє ясне світло прожектора.

ВИСТРІЛ

Ми ще стояли на рампі й виводили коней із вагонів, коли до мене підійшов якийсь поважний добродій, ввічливо вклонився, назвав себе управителем графських маєтків і заявив, що хоче зо мною переговорити.

Саме в цей час козаки мого відділу з криками тягли за поводи гнідого жеребця, що, не довіряючи хитким східцям, уперто стояв на місці, широко роздував ніздрі і хропів.

— Сидоренку! — гукнув я. — Тихше там!

І, повернувшись до управителя, ввічливо приготувався його вислухати.

Управитель знову підняв капелюх і приємно всміхнувся.

Його справа до мене така: граф лежить хворий у ліжку й дуже просить мене не відмовитись на хвилинку зайти до нього. В дуже важній справі. Звичайно, коли це не робить мені великих труднощів.

Один момент я стояв нерішуче. Я був такий зайнятий, що готовий був під три чорти післати і графа і його управителя, але...

— Це далеко? — запитав я.

— А ось тут зараз, за стацією.

— Зараз, кажете, за стацією?

Я прикликав до себе Сидоренка, дав йому потрібні накази і повернуся до управителя:

— Прошу.

Ми пішли.

Справді, графська садиба містилася зараз таки за стацією напроти водокачки. Ми підійшли до двох високих білих стовпів широко відчиненої брами з старовинними, позеленілими від часу кам'яними вазами на них і ввійшли в густий тінявий сад.

— Великий маєток має граф? — запитав я.

— Як сказати? — відповів управитель. — Колись був дуже великий. Але тепер через довги значно змалів і підупав. Особливо тяжко стало зводити кінці з кінцями після того, як граф зробився свідомим українцем. Своєю щедрою жертвенністю на українські цілі він цілком руйнує маєток.

Я здивовано повернув голову до управителя і аж тепер помітив, що він був у гарно вишитій українській сорочці.

Розмовляючи, перейшли ми довгу лицеву алею й опинилися на гарному зеленому майдані перед домом.

Поки ми обходили великий круглий квітник коло дому, від балакучого управителя доводавсь я, що у вдівця-графа троє дітей: дві доньки — одна від покійної графині, а друга

приймачка, — обидві красуні, вони тепер тут, при графі, і син, що займає якесь високе становище при гетьманському уряді в Києві.

Ми ввійшли підвисокі, білі, трохи облупані колюмни з масою ластівчаних гнізд коло капітелів і скляними дверима вступили в тихий, повний зелених сутінків, старий графський дім.

Не встигли ми зробити кількох кроків, як нагорі, в верхніх кімнатах дому, з грюкотом відчинились якісь двері і стало, чути, як хтось швидко вискочив на коридор і з голосним дівочим сміхом кинувся від когось утікати.

— Графівни! — подумав я й раптом побачив, як висока, в'юнка, з довгими руськими косами дівчина вибігла на сходи. Але, побачивши нас, зупинилася, приклала пальця до вуст і швиденько завернула назад. Ззаду за нею вискочила маленького росту панна з високими грудьми і великим, чорним, обрученим довкола голови волоссям. На хвилинку обидві притихли, засоромлено споважніли й із стриманим сміхом пустилися бігти назад.

— Молодість! — сказав управитель. — Що зробиш!

І відчинив двері до залі, обвішаної довгим рядом старовинних портретів.

— Одну хвилиночку прошу вас тут зачекати. Я зголошу.

І зник у бічних дверях.

Я оглянув довгий ряд старосвітських облич на стінах залі й швидко озирнувся.

— Прошу! — закликав мене управитель.

Ми перейшли ще дві якісь залі і вступили в третю, з великими, відчиненими на сад вікнами. На широкій турецькій софі, вкритій м'яким англійським пледом, лежав старий граф.

Не встиг я переступити поріг, як він привітливо простягнув до мене свою тонку, з блідими довгими пальцями руку й з гостинною усмішкою проговорив:

— Дуже радий вас бачити. Вибачте, що приймаю у горизонтальній позі. Прошу сідати ось тут коло мене. Відразу пізнаємося і поговоримо.

Ласкавий тон його голосу і якась мила, щира простота відразу прихилили мене до нього.

Я цокнув острогами й сів.

Кілька ввічливих запитів про те, чи не втомила мене дорога, чи добре ходять тепер поїзди, чи багато я маю людей у своїм ешелоні, і граф нарешті заявив:

— Я знав, що ви їдете. Мене попередили про це. Попередили ще тоді, як ви заладовувалися у вагони. Але знаєте, дорогий мій, що?

Він підсунув мені пуделко з папіросами.

— Не все гаразд на нашій славній Україні, на нашій гетманській, чи пак тепер німецькій, землі. Я не є і ніколи не буду прихиль-

• ником гетьманського устрою на Україні. Звичайно, коли гетьман є, нехай він собі покищо буде. Ліпше український гетьман із німцями, ніж лихої пам'яті московський „цар-батюшка“ із своїми посіпаками або большевики, але...

Із дальшої розмови з графом я довідався, що він переконаний республіканець. Як собі хто хоче, а республіка — велика річ. Нехай хтось там вірить у те, що найідеальніший державний лад тоді, коли „на небі Бог, а на землі цар“, а йому, старому і стріляному горобцеві, це не промовляє ні до розуму, ні до серця. Недурно за царя його так обсідали й сіпали з усіх боків. Але, дяка Богові, тепер маємо Україну й мусимо думати не про те, щоб свого Миколку мати, а про те, щоб якось ліпше на нашій землі нашим людям жилося. А ось цього ліпшого саме й нема.

Старий граф попросив дарувати йому, що почав із викладу своїх, може нікому нецікавих поглядів, і заявив:

— Як би там не було, а те, що робиться в нас — зле робиться. Не вдаюся в те, чи потрібні в державі дідичі чи ні (мені здається, що непотрібні), але тримати їх поли салдатськими багнетами при землі — це вже зовсім скандальна справа. А у нас, на жаль, саме так є. Хто це робить, чи ясновельможний із своїми премудрими міністрами, чи хитрі німці, що малпу вигадали, а з нашими українськими звичаями не встигли познайомитись — не знаю.

Але ті „карні експедиції“, що йдуть тепер на села, щоб залякати мужика і знову зігнути його випростану спину — це безглуздя, яке нам доведеться тяжко відпокутувати. Отож, підходячи ближче до справи, смію запитати вас, що ви таке із своєю присланою сюди частиною: „карний загін“, чи звичайна собі військова частина? Коли „карний загін“, то вважаю, що вас тут зовсім непотрібно. Може десь там народ і шарпав своїх дідичів, порозбирав їм економії і навіть попалив своїх панів. Але тут нічого цього нема й не було — і всяке „наведення порядку“ буде тільки притокою до непотрібних заворушень. Я з народом живу добре і мені, зрозумійте це, дуже й дуже небажано було б, щоб хтось мене оберігав перед ним. Коли ж ви просто собі якась військова частина, то милости просимо. Отже скажіть мені одверто — з ким я маю до діла?

Граф замовк, заплющив очі й випростався на отомані.

Я зрозумів графа. Зрозумів і заспокоїв його. Ми не є ніяким „карним загоном“ і вся моя частина складається з самих українців. Я перший не проводив би нею, якщо б вона була призначена „карати“ наших людей. Я також не гетьманець, хоч і служу в гетьмана. Служу я не йому, а державі, не зважаючи на те, яку форму ладу і правління вона має.

Граф повеселішав і задоволено простягнув мені руку.

— Добре. Дуже добре. Таких гостей охоче приймаю. Але одно прошу зрозуміти: я зовсім не хочу, щоб народові здавалося, немов би із страху перед ним я запросив вас до себе. Отож, бажаючи вас особисто мати постійним гостем у своїй хаті, прошу пробачити, коли не зможу запропонувати вам у себе приміщення. Ні вам, ні вашим козакам. Живіть собі на селі, чи де хочете, але в себе я вас не приймаю. Ви зрозуміли мене?

Я запевнив, як міг, графа, що зрозумів, і на тому ми закінчили нашу ділову розмову.

Я зробив спробу встати і попрощатися, але граф ухопив мене за руку й посадив на місце.

— Ні, ні — почекайте!

Прикривши долонею мені руку, він запитав, чи я даю слово, що кожної вільної від обов'язків хвилини попросту приходитиму до нього і буду поводитись у його хаті так, як у себе вдома. Чи даю я йому це слово?

Я слово дав.

Ну, от. Ну, гаразд. У нього в домі є маленьке молоде товариство: дві доньки його й управителів син, студент ветеринарії, на ім'я Дмитрик. Нудьгувати, думає він, я не буду. Тепер він не затримує мене, бо розуміє, що я маю різні клопоти, але як тільки розташуюся, негайно зайду до нього. Згода?

З тим я відійшов від графа.

* * *

— Та коли вже ти нарешті відпустиш нам пана сотника, тату? — влітаючи до кабінету і вносячи з собою вихор, скрикує Наталка.

— Ну-ну-ну, бери вже, бери його!

І, ласкаво дивлячись на мене:

— Замучать вони вас зовсім. Замучать, кажу.

Наталка рвучко цілує графа в чоло і, метнувши в повітрі довгими косами, швидко підходить до мене.

— Скоріше! Нема часу на розмови: коні вже чекають коло ганку.

Швидко прощаюся з графом і вихожу слідом за Наталкою.

— Швидше! Вашу руку! — каже Наталка, і ми стрімголов збігаємо сходами вділ.

Намагаюся випросити в Наталки коротеньку хвилинку на полагоду одної потрібної справи. Всього одну хвилинку.

— Справи? — здивовано дивиться на мене Наталка. — Ніяких справ!

Ольга й Дмитрик уже стоять на ганку й чекають на нас.

— Наталко, Наталко! — заступається за мене Ольга. — А може справді важне щось.

— Добре! — згоджується Наталка. — Даю одну хвилину на полагоду вашої важної, дуже пильної, небувалого державного значення справи. Де вона?

— Хто? — сміюся я. — Моя справа? У волості на селі. Мені треба тільки заскочити

туди і сказати одно слово волосному старшині.

— Єсть! — вирішує Наталка. — Іду туди разом із вами й привожу вас назад. Ольга з Дмитриком нас тут зачекають. Сідайте! Павле, до волости! — наказує вона фірманові.

Коні знялися з місця і фаетон м'яко затуркотів колесами по прибитому після нічної зливи піску садової доріжки.

— Котра тепер година? — питає Наталка і, захопивши мене за руку, дивиться на годинник. — Ну, звичайно, ми пізно виїжджаємо! І все через кого? Скажіть, чи всі офіцери вашого ясновельможного такі спритні, як ви?

Ми переїжджаємо парковий місток над потічком і бачимо, як дві садові дівчини, нахилившись, щось роблять коло води.

Наталка раптом перехиляється в їхній бік і кричить:

— Параско, а що там з Іваном? Узяли?

Одна з дівчат киває їй услід головою.

— До сердюків ваших хлопців забирають, — пояснює Наталка, повертаючись до мене.

Виїжджаємо з парку і, проминувши сільську вулицю, зупиняємося на майдані перед волостю.

Наталка лишається в екіпажі, а я швидко зіскакую і попри купку дядьків, що уступаються мені з дороги, вбігаю до волости.

Ще з сіней крізь розчинені двері видно портрет Скоропадського на стіні з білим мо-

сковським військовим хрестом-відзнакою на своїй кубанці.

Старшина й писар швидко встають з місць, коли я вхожу, і з ввічливими, але настороженими обличчями приготуються вислухати, чого це я знову хочу від них.

Пояснюю старшині причину своєї візити і чую стримане, але глибоке його зідхання.

— Запишіть! — каже писареві. — Дві фіри сіна і сто корців вівса.

І, дивлячись на мене:

— Добре. Ордер, як ордер, пане сотнику, а хто, дозвольте запитати, буде платити нам на ті ордери? Німці—ті хоч фальшивими грішми, а платять. А наші...

І він знову тяжко зідхає.

Я прощаюся і, ховзнувши очима по Шевченковому портрету на бічній стіні, вихожу. Сходячи з ганку, чую, як Наталка розмовляє з кількома парубками, що стоять коло волости:

— Чому ні? Йдіть, коли беруть. Треба й там своїх людей мати.

Я сів. Фірман натягнув віжки.

Наталка раптом повертається назад і каже одному з парубків:

— Іди, Омельку. А за свою Лукію не бійся. Я вже тут прицильную її.

* * *

Збоку насувалася велика чорна хмара й було видно, що нам від неї не втекти. Час-до-

часу спалахували на ній блискавки й сердито, як пес на ланцюгу, бурчав далекий грім.

— Ну, що—я не казала?—поглядаючи на хмару, говорить Наталка.—А хто виною цьому всьому? Наш шановний гетьманець!

Я дивився на Наталку й весело посміхався. Ну, й дівчина! Скільки в ній невичерпної жвавості, енергії, скільки життя!

Коні швидко бігли, м'яко постукуючи копитами, і я, вслухуючись у їх тупіт, дивився на Наталчине обличчя, де швидко змінювалися один за одним то вираз досади, то байдужість, то задума, то безпричинна веселість. Я ніколи у своєму житті не бачив графянок і думав, що це якісь особливі, іншої породи люди, зовсім своїми звичками і своїм вихованням неподібні до всіх людей на світі. Тепер, придивляючись до Наталки, я бачив, що це звичайні собі люди й що їх титули були тільки пустою, без усякої потреби причепленою до них етикетною.

Хмара своїми чорними лахматими лапами підсунулася ближче до сонця і проковтнула його. На землю раптом упав свіжий, холодний, приємний після страшної спеки сутінок. Деревя, кущі і жита непорушно стояли в якомусь німому чеканні.

— Павле! — раптом встає Наталка, тримаючись за фірманове плече. — Скажи, чи далеко звідси до Ракитної левади?

— З верству буде.

— То їдьмо туди. Там є шопи з сіном і повітка — є де сховатися нам і коням.

Павло піддав коням жвавості, і вони, немов зрозумівши Наталчину пораду, шпарко побігли, цокаючи підковами.

Раптом з поля налетів вихор і все заколихалися, засвистіло, загуло, попрілягло навколо. Ми в'їжджали в ліс, що вже полохливо шумів, рвучко простягаючи, як руки в благанні, в один бік свої віти.

Наталка все ще стояла, тримаючись за Павлове плече і дихаючи на моє обличчя запахом своєї сукні.

— А в шопах там свіже сіно? — питалася в Павла.

— Повинно бути свіже. На тому тижні згребали.

Наталка була в ролі капітана, а Павло стерничого. Решта — я, Ольга і Дмитрик — звичайні тільки пасажери, що не мали тут ніякого голосу.

— Наталко, ти задушиш зовсім пана сотника, — завважила Ольга.

Наталка на мить повернула до неї голову й пильно подивилася, немов кажучи: „Що ти можеш розуміти? Везуть тебе й сиди тихо!“

І притиснулася до мене так близько, що я виразно відчув на собі її бік і стрункі ноги на своїх колінах.

Раптом блиснуло в зелених померках лі-

су і з гуркотом важкого, сердитого грому залопотав дощ.

Наталка щось сказала Павлові й сіла.

— А коли так литиме цілий день? — спитала Ольга.

— То ти собі їдь додому, а ми залишимося в лісі. Ви за що—за ліс чи за „додому“? — запитала мене Наталка.

Я всміхнувся. За шию мені лив дощ.

— З те й за друге. Сховаємося від дощу в лісі, а коли він перестане лити, поїдемо додому.

— Хитрий малорос! — сказала Наталка.

Дерева враз розступилися й ми виїхали на широку лісову леваду.

— От і приїхали! — повідомила Наталка і, коли коні стали, швидко вискочила з повозу. — Сюди, сюди! Під повітку!

Я підхопив під руку Ольгу і разом із нею вбіг під стріху.

В цей час у небі сильно блиснуло і майже слідом за цим хряснув грім.

— Мати свята! — з переляку прошепотіла Ольга і вся притиснулася до мене.

За ними вїхав під повітку Павло. Коні й повіз, мокрі від дощу, масно вилискували.

— Знаєте що!—раптом скрикнула Наталка. — Біжимо до шопи на сіно. Раз-два! Ну!

І ми всі побігли.

Сіна в шопі було повно і щоб вилізти на-

гору, треба було драбини. В пригоді стали мої плечі.

Перша вилізла Наталка. Вона швидко видряпалася мені на спину і, тримаючись руками за крѳкви, просунулася нагору. Коли перед моїми очима простяглася і вмить сховалася вся її струнка нога, під серцем моїм щось затріпотіло і солодка млість розлилася по тілу.

— Чудово тут! — закричала зверху Наталка. — Чудово, кажу я вам. Лізьте!

З Ольгою була не така легка справа. Довелось врешті схопити її обіруч і, подаючи Наталці нагору, підсаджувати руками.

На сіні було спокійно. П'ярко пахло сухою травою, іще чимось ніжним і невловимим, що буває в лісі, коли йде дощ.

Десь кругом нас шуміло, з усіх боків хлюпотіла вода, але під дахом шопи було затишно. Іноді лільовим світлом спалахувала блискавка, на мить освітлюючи темні сутіні шопи. Проте вона якась була тепер далека, нестрашна нам.

Я стер долонею із свого обличчя павутиння, що поначіплялося на мене, і широко розтягнувся на сіні. І раптом почув під своєю рукою пружкий Наталчин стан. Я вже хотів був висмикнути з-під неї руку, коли раптом:

— Слухайте-но, любий чоловіче — скажіть вашій руді, що вона в мене під боком.

Ольга, що говорила в цей час про щось

із Дмитриком, раптом затихла, насторожила-ся і я відчув на собі її запитливий погляд.

Чорт зна! Що вони можуть подумати про мене?

Лихий і сердитий на Наталку, я стиснув зуби. Свинство!

— Но, знаєте, я таки добре змокла, — каже Наталка, вовтузячись коло мене. — А ви? — питає мене.

Я мовчу.

— Ви змокли, питаю вас?

В цю хвилину я ненавиджу її.

Вона враз нахиляється до мене й зазирає мені в очі.

— Розсердився, чи спить?

І раптом обхоплює мою голову обома руками і починає повертати її з боку на бік, приговорюючи:

*Тузо, пузо,
Лаперузо,
Гетьман Крузо,
Дри-нога.*

Це вже було таке несподіване, що я не витримую і просто в лице їй вибухаю сміхом.

Вона забирає нарешті свої руки й починає моститися коло мене. Нарешті лягає, поклавши голову мені на груди.

На долоні моїй кінчик її довгої, м'якої, трохи змоклої на дощі коси. Я починаю перебирати пальцями цей м'який вогкий жмут, че-

каючи, чи не втне вона якоїсь нової штучки, але Наталка лежить мовчки і непорушно.

Дмитрик — студент ветеринарії — починає розповідати, що треба робити з людьми і тваринами, коли їх прибіє грім. Ми слухаємо.

Наталка, не рухаючись, раптом спокійно запитує його:

— Скажіть, Дмитрику, а коли об'їсться блоха і в неї зачне сильно боліти живіт — які порошки треба давати їй на очищення?

Всі ми, крім Наталки, голосно сміємося.

Дощ поволі стихає. Десь навколо нас чути плескіт дощових крапель. В шопі стає щораз ясніше, крізь дірки в соломі покрівлі пробивається знадвору яскраве соняшне світло. Чути гомінке щебетання птахів у лісі.

Ольга заздрісно споглядає на мене й Наталку і каже:

— Дощу нема: Збираймося в дорогу!

Дмитрик швидко стає на ноги і допомагає встати Ользі. Встає за ними Наталка, потім я.

Хочу вискочити перший на землю, щоб допомогти злізти Наталці, але вона спритно зсувається з сіна сама.

За нею вискакую я.

З панною Ольгою ціла морока. Спершу я чую на своїх плечах одну її ногу, потім другу, потім я швидко хапаю її на руки й ставлю коло себе.

Павло вже виїхав на майдан і чекає на нас.

Збоку, витягнувшись величезною дугою на чорній хмарі, грає ніжними барвами веселка.

Сідаємо в повіз і, залишаючи по собі на мокрій зеленій траві дві темні смуги від коліс, ідемо додому.

* * *

Сьогоднішній випадок із тим підозрілим типом трохи занепокоїв мене. Хм, справді!

Ми випробовували мій наган у саду. Перша стріляла Ольга. Вона витягнула руку з револьвером, спокійно, як я навчав її, націлилася і натиснула курок. Вистріл гримнув. Ольга раптом зблідла, кинула в страху револьвер на землю, закрила вуха долонями й заявила, що більше ніколи в житті не візьме до рук цієї проклятої пукавки.

— Та що сталося? Чому? Дуже добре стріляли й поцілили! — переконував я. — Спробуйте ще раз.

— А ніколи в світі! — замахала вона руками. — Різкте мене — не візьму.

— А коли б нападали на тебе вовки в лісі? — спитала Наталка.

— Не то вовки, а навіть не знаю хто!

— Боягуз! — сказала зневажливо Наталка, взяла наган у руку й націлилася.

Ольга відвернулася і, затуливши вуха, втекла за кущі.

Раз-за-разом тричі вистрілила Наталка і всі три рази поцілила. Ми стояли коло дерева і на причепленій коло нього дощинці огля-

дали маленькі дірочки від Наталчиних вуль, коли раптом почули, як Ольга скрикнула в кущах. Не встигли ми запитати її, в чім справа, як побачили, що вона метушливо відскочила вбік і скрикнула вдруге. Ми кинулися до кущів.

І раптом побачили, як якийсь тип у пругастій куртці і такій самій кепці, втікаючи від нас, перелазив садові штахети.

— Стій! — скрикнув я.

Тип перескочив штахети, хапливо перестрибнув рів за штахетами і пустився бігти полем у бік лісу.

— Стій! — голосно крикнув я вслід йому, добігаючи до паркану. — Стій, бо стрілятиму!

Він, не зупиняючись і роблячи дорогою якісь раптові, несподівані зігзаки, біг далі.

— Стріляю! Стій! — крикнув я і простягнув руку до Наталки по револьвер.

Наталка стрепенулась.

— Я вистрілю! Можна? — спитала вона і, не чекаючи на мою відповідь, раптом просунула револьвер у діру між штахетами й вистрілила.

Чоловік, що був уже кроків за тридцять від нас, якось раптом витягнувся на одній нозі, як ті індіани на ілюстраціях до повістей Купера, ухопився руками за стопу другої ноги і впав на землю.

— Я в ногу йому цілила, — сказала Наталка і, побачивши, що я збираюся перелізти

через паркан, підстрибнула і почала сама передряпуватися на другий бік.

Дико, з поглядом шаленої ненависти зиркаючи з-під брів на нас, підстрілений сидів на землі, похапливо нишпорячи по кишенях. Коли я підбіг до нього, він раптом вихопив звідти якийсь папірець, блискавично вкинув його до рота і почав ковтати.

— Викинь з рота! — крикнув я, підбігши.

Але він, витягнувши шию, ликнув і, повернувшись до мене, нахабно роззявив свій порожній червоний рот.

Я вибухнув гнівом. З розгону копнув його ногою щосили в плече і повалив горілиць. З ноги йому текла струмком рідка, як вода, кров.

Я залишився стерегти невідомого, а Наталка, швидко встромивши мені револьвер до кобури, побігла на село повідомити Сидоренка.

Я стояв і, повернувши голову, дивився, як бігла Наталка. Поблискуючи золотом на сонці, за нею гадюками вилися дві довгі русі коси — і я в цей час хотів бути коло неї, бігти поруч, стискати їй руку.

* * *

Це був якийсь дивний, твердий, як камінь, мовчазний, як могила, чоловік. Двічі я робив йому допит і обидва рази не добився від нього ні одного слова.

Становище моє було тяжке й дурне. Що я мав робити з ним?

Я закликав Сидоренка і наказав йому знову привести до мене в'язня.

Спираючись на плечі двох вартових, він увійшов і зупинився коло дверей.

— Сядьте! — вказав я йому на табурет.

Він сів.

— Ну, надумалися вже нарешті відповідати мені?

Він мовчав.

— „Хто він може бути?“ — думав я, дивлячись на його сіре, немите, заросле, таємниче обличчя. — „Большевик, добровольчий офіцер? Хто, до чорта?“.

Нога у нього була перев'язана і, очевидно, дуже йому боліла, бо від учорашнього дня обличчя його значно потемніло й схудло.

— Не хочете говорити? — спитав я. — Воля ваша. Але мушу попередити вас, що ваша мовчанка тільки шкодить вам. З ненависти чи з призирства ви це робите — не знаю, але ваше уперте мовчання сказало нам найголовніше: ви наш ворог. А як у воєнний час поведяться з ворогами, вам, думаю, повинно бути відомо.

Слова мої не зробили на нього аніякісенького враження. Він тільки гостро блиснув темними очима і по блідих устах його перебігла ледве помітна зневажлива посмішка.

Але ця впертість може врешті довести до люті людину.

— Даю вам час надуматися до завтра.

Але попереджаю — це останній реченець. Від того, як ви будете поводитися завтра, залежатиме ваша доля. Вивести! — наказав я.

Він устав, скривився від болю і, спершився на плечі козаків, вийшов.

Становище! Роби тепер із ним, що хочеш! Я дав наказ збільшити коло нього варту, попередив Сидоренка, що йду до графського дому, і вже зібрався був виходити, коли раптом Сидоренко швидко зачинив двері й попросив мене на хвилинку затриматися.

Я здивовано видивився на нього.

— Хочу щось сказати панові сотникові.

— Ну?

Не знаючи, з чого почати, Сидоренко м'явся.

— Та що таке? Говори!

Коли б не військова муштра, я знаю: він заклав би руку за потилицю й почав би там шкрябатися. Замість того він знизує плечем і, струнко стоячи, обережно говорить:

— Не маю права робити вказівок панові сотникові, але так, що ліпше було б випустити рештавта.

Відступаю від нього і пильно дивлюся йому в очі.

Сидоренко ще раз зазирає до сіней і, переконавшись, що нас ніхто не підслухує, повертається до мене і таємничим шепотом говорить:

— Недобрі часи, пане сотнику, настають.

Недобре вже щось проти гетьмана в народі зачинається.

Холодні мурашки перебігають в мене по тілі. Те, що я сам щоденно спостерігаю в народніх настроях, знаходить потвердження в Сидоренкових словах. Але ж я найменшим натяком не можу показати йому цього.

— Дурниці верзеш! — кажу. — У двох-трьох головах може зарілося щось — це ж іще не значить, щоб про весь народ говорити.

— У двох-трьох головах, пане сотнику? — всміхається він. — Місця в тюрмах не вистане, щоб посадити всіх. У весь народ, пане сотнику, до тюрми замкнути треба.

Я відвертаюся, щоб Сидоренко не бачив мого обличчя, і кажу:

— Дурниці це все.

Але занепокоєння росте в мені.

Я знаю Сидоренка. Він чесний і порядний козак і коли говорить щось, то знає, що говорить.

Швидко повертаюся до нього і близько, просто в лице йому кажу:

— Що знаєш, Сидоренку? Говори. Все говори, що знаєш.

Він трохи заскочений моїм несподіваним запитом.

— Що знаю, пане сотнику? — і очі його бігають із кута в кут. — Те, що знав — сказав. Зле зачинається.

Ця ухильна відповідь виразно говорить

мені, що Сидоренко, знає більше, ніж повинен би знати, але всього того, що знає, не скаже мені. Може навіть уже сам умочив пальці в загальну кашу.

— Ну, добре. А при чому тут арештант? Ти знаєш, хто він і чого тут? А може це большевицький шпик?

— Ні, пане сотнику.

— Звідки ти знаєш?

— Знаю!—упевнено каже він.

Він знає! Цікаві речі.

Повертаюся до вікна й бачу, як люди, що проходять вулицею попри сотенну канцелярію, на хвилинку затримуються і довгим пильним поглядом дивляться на хату, де сидить ув'язнений. Хм!

Намагаюся не показати свого хвилювання Сидоренкові, нагадую йому, щоб не забув збільшити варту, і вихожу. Але на ганку пригадую собі щось, вертаюся до покою, виймаю наган із кобури і перевіряю, чи всі кулі в барабані. Всі.

Мимоволі приходить на пам'ять мені бабусин забобон: має бути якась невдача, коли чоловік вертається з дороги до хати. Не всміхаюся, як раніш, на цю згадку і в зіпсутому настрої вихожу на вулицю.

* * *

Старий граф був у доброму настрої. Він дуже зрадів, побачивши мене.

От добре! Прохає сідати і провести якийсь часок у розмові з ним.

— Чи не знає граф чогось нового?— питаю. Нового? Ні, нового він нічого не знає. Ага, кажуть, ясновельможний веде якісь переговори з донським отаманом Красновим, щоб встановити спільну з ним лінію на випадок вступу добровольчої армії на Україну.

— Лінію? Яка ж має бути спільна лінія?— питаю я.

Граф пильно дивиться на мене.

Яка лінія? Про це скоріше він би міг запитати мене. Яка ж інша лінія може бути, як не змагання до „єдиної-неділимої?“ І „самостійна“ Україна, і „автономний“ Діп, і всякі інші новотвори на руїнах поваленої російської імперії під проводом царських генералів—це ж тільки весела кумедія, на заслоні якої з відворотного боку написано: „Боже, царя храни“.

Прибігла Наталка. Прибігла, склала по театральному руки на грудях і в трагічній позі стала коло дверей.

Я тут? Це їй подобається. Там публіка на залі сидить, чекає, хвилюється, а артиста нема. (Ця публіка—Ольга та Дмитрик). Що за порядки? Ні, ні—ми йдемо й ні про які „зараз“ вона чути не хоче!

Граф відпускає мене. Я йду з Наталкою до залі, там вона сідає за фортеп'ян, бере кілька акордів і я починаю співати:

*Ой, кряче, кряче чорненький ворон
Та на глибокій долині...*

—Краса! Ні, ви тільки послухайте, що це за краса! — повертається Наталка до Ольги і Дмитрика, коли я кінчаю.—Гетьманче, знаєте — я готова покохати вас, коли ви будете і далі так співати. Я поцілую вас.

І вона рвучко встає і без надуми цілує мене.

Ольга перестає говорити з Дмитриком і заздрісно дивиться на нас.

—Ще раз заспівайте!—говорить Наталка.—За кожним разом цілуватиму вас.

Я співаю, дивлюся на ніжні, м'які джгути перекинутих наперед через плечі кіс, бачу особливий, невиданий досі, надхнений блискіт Наталчиних очей—і душа моя ллється в звуках, і так хочу я всього себе втопити в них, і так прагну розтанути в неземнім забутті.

Ольга тихо сидить і не спускає очей з мене. Дмитрик, завжди скромний, нечутний Дмитрик, сидить коло Ольги і, задумливо схиливши голову, слухає.

—Ну, годі співати!—каже нарешті Наталка, встаючи.—Тепер граймо в щось. Граймо в фанти.

І ми починаємо грати в фанти.

Підчас гри входить до залі покоївка, нахиляється до Наталки і щось їй тихо шепоче.

—Що, що?—здивовано перепитує Наталка, і в

очах її я помічаю вираз занепокоєння.—Хто, кажеш?

Дівчина знову щось тихо їй шепоче.

Наталка виходить.

Ми довго чекаємо на Наталку, потім починаємо грати без неї, але гра якось не клеїться.

За холодними шибамі вікон стоїть темна осіння ніч і густа непривітна темрява повна німої таємничості.

—Ну, де ж це Наталка?—питає Ольга, кличе до себе дівчину і щось випитує в неї.

—Та ні!—скрикує вона.—Справді?

Не було Наталки і при вечері. І аж тоді, коли ми знову вернулися до залі, вона звідкись прийшла. Якась похмура, пригасла, зосереджена, сердита. Зовсім не та, якою я звик її завжди бачити.

Прийшла, сіла і заявила:

— Ми грати більше не будемо.

— Чому?—запитала Ольга.

— Не будемо! — похмуро відповідає Наталка, підходить до мене, відводить на бік і питає:

— Слушайте, що з тим підстріленим?

Здивовано дивлюся на Наталку. Чому вона раптом про нього? Що сталося? „Може він утік?“ — з полекшою думаю я.

— З підстріленим? Нічого особливого. Мовчить, як риба.

— А що ви хочете робити з ним? — питає.

— Не знаю. Нічого. Був би дуже втішений, коли б він утік. А що?

— Та це я так, між іншим.

І задумується.

Я бачу, що питає вона про арештованого зовсім не „між іншим“ і що всі її думки тепер зосереджені саме на ньому. Що сталося?

Наталка стоїть якусь хвилинку мовчки, потім швидко виходить і знову її нема.

Я вже не чекаю на неї. Дивлюся на годинник і починаю прощатися.

— Слухайте, а може б ви залишилися в нас і переночували? — запрошує Ольга.— Справді! Де ж у таку темінь! І потім, знаєте, такі тепер часи.

Я дякую, придумую якусь важну причину і йду додому.

В парку було дуже темно. Знайомою доріжкою я вийшов на алею і потону в непроглядному мороку.

— „Що сталося з Наталкою? Куди вона раптом зникла?“ — думав я, ідучи.

Навпомацьки я перейшов алею і підходив уже до садової фіртки з боку села, коли раптом з усіх боків наскочили на мене люди і міцно, як кліщами, схопили мої руки. Не встиг я отямитися, як іззаду на лице мені накинули хустку і зав'язали її так сильно, що я почув навіть легкий хрускіт носової кістки. В цей час я почув, як хтось швидко відчепив мені

ремінь із револьвером і ніби десь позаду мене скрикнув жіночий голос.

Тихо, без слів мене штовхнули наперед і кудись повели.

На дорозі за садом мене підвели до воза і наказали сісти на ньому. І коли, стиснений з обох боків дужими руками, я сів, почув раптом якийсь рух у парку і заклопотаний жіночий голос, що, протестуючи, комусь щось доводив. Мені видалося, що це був голос Наталки.

Повіз рушив і швидко кудись поїхав.

— „Ідіотська ситуація! — підскакуючи на вибоїнах дороги, гірко думав я. — Ну-ну!“

У мене стало ще гумору трохи поіронізувати над своїм становищем:

*Та нема ліпше, та нема краще,
Як у нас, на Вкраїні...*

Везли мене досить довго, але куди — не міг я збагнути, бо лице моє було зав'язане хусткою. Нарешті віз зупинився і хустку на мені розв'язали.

— Прошу злазити! — почув я вперше голосно сказане слово.

Я зліз і озирнувся. І хоч було темно, звиклими до темряви очима я пізнав ту леваду серед лісу, ту ясної пам'яті „Ракитну леваду“, куди ми колись їздили вліті. Пізнав її по повітці й шопі, що чорніли збоку серед пільми.

Мене завели під повітку, попросили сісти

на колоду і з усіх сторін обсіли мене. Було їх, тепер я побачив, п'ятеро.

Кілька секунд тяглося пригноблене мовчання. Нарешті один із тих, що сидів напроти мене, заявив:

— Пане сотнику! За стріл, яким ви поранили в ногу невинного чоловіка, наражуючи його життя на смерть, ви відповідаєте тепер перед військовим повстанчим трибуналом, що сидить у повному складі перед вами. Мало того, що без усякої причини ви підстрілили його. Ви ще, користуючись владою команданта, схопили його, вкинули до тюрми і вимагаєте від нього якихось признань. Вину вашу обтяжує ще та обставина, що, будучи старшиною гетьманської служби, ви збройно напали на беззбройного офіцера повстанчих військ, що був при службі, виконуючи розвідку. Щоб не здавалося вам, що ви стали жертвою розбійного бандитського нічного нападу, заявляємо при цьому, що вас, як офіцера, судить трибунал, складений із самих офіцерів. Чи почуваєтеся ви до вини і коли так, то що можете сказати у своє виправдання?

Все це, признатися, було таке несподіване, що я деякий час сидів мовчки, не знаючи, що відповідати. Судовий трибунал, уночі, серед лісу — це зовсім китайська пригода серед нашої української дійсності!

Не знаю, як розумів моє мовчання пред-

сідник суду (той, що говорив до мене, певне, був ним), але він додав:

— Вам вільно скористати на правах обжалованого з судової оборони. Член суду, поручник, що сидить праворуч вас, є вашим оборонцем.

Це вже мене розвеселило.

Я чемно вклонився і відповів:

— Дуже дякую високому судові. Проте думаю, що мені не доведеться покористуватися цією приємною можливістю з тої простої причини, що все, майже все, що я чув в обвинуваченні, ніяк не може торкатися мене, як оскарженого, а тільки хіба як свідка.

І я почав відкидати один по одному всі висунені проти мене закиди. По-перше, я не стріляв і можу бути винний за стріл хіба тільки тому, що він був зроблений з мого револьвера. По-друге, я нічого не знав аж до цієї хвилини, що підстрілений кулею з мого револьвера чоловік був невинний і беззбройний, ще й офіцер повстанчого війська у чинній розвідці. На трьох допитах, що я йому робив, я не почув від нього ані однісенького слова. Навпаки, і сам вигляд, і поведінка раненого давали підставу думати, що я мав справу із звичайним бандитом, яких тепер так багато на нашій землі, а боротися з ними є обов'язком кожного, хто прагне добра своєму краю. Остання обставина була причиною того, що я примушений був затримати його, а це не

тільки не може обтяжувати мене, а могло б бути, навпаки, використане, як обвинувачення проти мене, як команданта, коли б я не зробив цього. Тепер, коли я знаю, хто арештований, я не тільки почуваюся до обов'язку негайно випустити його, а навіть висловлюю свій жаль і моє висачення за прикре непорозуміння. Єдине, що може бути причиною обвинувачення мене з боку повстанського суду—це те, що я старшина гетьманської служби. Але я повинен у своє виправдання заявити перед повстанським трибуналом, що служу не гетьманові, а народові, і свою службу розумію, як обов'язок берегти цілість держави перед зовнішнім ворогом, а не зводити боротьбу з людьми, що в народніх інтересах прямують до переміни форм державного устрою.

Я скінчив і замовк.

— Ви заявили, що стріл був не ваш. А хто ж стріляв, дозвольте запитати вас?—звернувся до мене предсідник.

— Дозвольте на це питання не відповідати,—відказав я.

— В такому разі вся вина за вистріл падає на вас,—сказав він суворо.

Я знизав плечима.

— Навіть хоч би й так,—відповів.— Що зробиш! Одне тільки можу завважити, що судити людину, не перевівши слідства, на мою думку—трохи дивно.

Поручник, що був моїм оборонцем, запитав мене:

— А може б ви могли покликатися на когось, як на свідка?

— Що це допоможе мені!—відповів я.—Врешті, де я їх буду шукати тут? Я не маю свідків.

— В такому разі я вважаю справу зовсім виясненою,—заговорив один із суддів, очевидно, прокуратор.—І я прошу суд пристосувати до обвинуваченого найвищий вимір кари за спричинення людині тяжкої рани внаслідок обдуманого наміру позбавити її життя.

Не знаю, чим усе це скінчилося б, коли б раптом тупіт коней серед лісу не примусив членів суду зірватися з місць.

— Вони тут!—крикнув хтось перед повіткою.

І один по одному перед нами почали вискакувати з п'ятьми якісь верхівці, що, ледве стримуючи на повному бігу коні, зупинялися.

— Де пан отаман?—запитав хтось перед повіткою.—Що? Він тут?

Кілька чоловік зіскочило з сідел наблизилися до нас.

— Ви тут, пане отамане?

Предсідник суду виступив наперед.

— В чім річ?

— Тут є графівна. Вона хоче переговорити з вами.

Несподівано я почув голос Наталки:

— Пане отамане! Чому ж ви зробили саме так, як не треба було робити? Казала вже я вам і тепер іще раз кажу, що ця людина невинна в тому, в чім ви її обвинувачуєте. Де Нестеренко й Хоменко? Ходімо, я вам виясню всю справу.

Отаман, а за ним усі інші члени суду залишили мене і вийшли з-під повітки. Я сидів сам і вслухувався здивований у те, що діялося довкола мене.

Отамани і старшини пішли кудись у бік лісу й оподалік повітки почали над чимось радати. Про що вони там говорили, я не чув, але до мого вуха виразно долітав піднесений голос Наталки, яким вона викрикувала якісь слова догани повстанчому судові. Довкола тупотіли коні і гомоніли тихо люди. Хто вони були, я не бачив, але в деяких знайомих мені голосах вгадував козаків моєї сотні. Під повітку до мене ніхто не заходив.

Нарешті я почув спішну ходу і до мене підійшов офіцер, що був моїм оборонцем.

— Пане сотнику. Непорозуміння з вистрілом вияснилося. Суд постановив звільнити вас з-під арешту. Але вернутися вам до своєї сотні вже не доведеться: вона в повному складі перейшла на бік повстанців. Можете придумати для свого начальства яку хочете причину вашого примусового залишення частини, але мусите цієї ночі виїхати з нашого району.

Я запротестував. Члени суду — також старшини і повинні зрозуміти, що такий спосіб виїзду подібний буде до моєї втечі. А втікати від частини я не можу. Я мушу бачити її, почути її постанову, взяти деякі документи, що виправдували б мене. Нарешті, я просто маю звичайний людський обов'язок попрощатися з частиною, в якій перебув такий довгий час.

Старшина вислухав мене, пішов на нараду до інших членів повстанчої організації, де, я чув, брала живу участь також Наталка, вернувся до мене і повідомив, що все, чого я хочу, буде зроблене.

З лісу я приїхав з повстанчими офіцерами на село, взяв на руки постанову сотні, попрощався з вишикованою сотнею і поцілував на очах у всіх із Сидоренком.

В'язня я не застав уже в арешті.

Мої речі вивезли до поїзду і, коли я вже відїздив, один із старшин, оборонець суду, подав мені через вікно мій револьвер. Наталки я ніде не бачив.

Схід сонця застав мене вже далеко від місця постою моєї сотні. Воєнний вихор закрутив мене, і я не мав уже часу довідуватися ні про те, що сталося з сотнею, ні про те, де Наталка і що з нею.

Минуло багато літ. Блукаючи бездомним емігрантом по світу, я одного разу зупинився у великій європейській столиці.

Сівши до трамваю, я помітив серед інших осіб якесь ніби знайоме мені жіноче обличчя. Помітив і, пильно вглядаючись, почав пригадувати собі, хто це.

Пані почула на собі мій пильний погляд, повернула до мене голову і раптом вибухнула голосним криком радості:

— Пане сотнику, це ви?

Подивився на неї і пізнав. Це була Ольга.

Ціла каскада коротких уривчастих запитів — і ось нарешті я довідався від неї ось про що.

Вона живе тут із своїм чоловіком. Хто її чоловік? Та ж я його дуже добре знаю: Дмитрик, ветеринарний лікар — чи пригадую собі? Що, що? Граф? Покійний батько в ліпшому світі. Минулого року помер таки тут на еміграції. Дім їхній, кажуть, спалений, сад — вирубаний. Ну, а чому ж я про Наталку не питаюся? Що? То-то ж! Наталка також тут. Нема, здається, дня, щоб вона не згадувала про той випадок із вистрілом — чи пам'ятаю я — і про мій спів. А чи співаю ще я? Отже може б якось завітав до них? Ну, певне! Адреса? Ось вона. Найліпше в суботу ввечір, або в неділюрано — вони тоді всі вдома. Я повинен прийти до них.

Я попрощався, висів із трамваю, постояв, узяв таксітку і приїхав до них раніше, ніж вернулася додому трамваєм Ольга.

Оце й усе. Можете, правда, ще запитати мене, що сталося з Наталкою? Вона тепер — моя жінка.

Зміст:

Над Дніпром	5
Кубанська козачка	26
Кумедна панночка	42
Упир	75
Прожектор	88
Вистріл	98

Перед читанням книжки просимо виправити найсуттєвіші з помічених помилок:

Сторінка	Рядок	Надруковано:	Має бути:
8	1 зверху	Мені стає	Мені стає
8	2 „	Аме вमितь	Але вमितь
11	6 знизу	і не озираючись, повол	і, не озираючись, поволі
15	9 зверху	— Він — кажу вперто.	— Він! — кажу вперто.
52	10 знизу	Ви нічого з	Ви нічого
54	6 зверху	топчть	топчіть
61	8 знизу	якщо це раз я	якщо ще раз я
82	13 зверху	зупинимосся	зупинімосся
85	7 знизу	не уло.	не було.
89	11 зверху	н про що	ні про що
90	11 „	темряи.	темряви.
110	6 знизу	За ними	За нами
121	13 „	кумедія	комедія
129	8 „	сідел наблизилися	сідел і наблизилися
130	11 зверху	Отамаани	Отаман
132	7 знизу	неділюрано	неділю рано

Окладинка роботи С. Бабулевича

70

Ціна 8.— н.м.

